

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	8
'Aho	Monite, 27 Ma'asi 2023

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmate Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Lao & Pilisone	Hon. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Hon. Dr. Saia Piukala
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka	Lord Vaea
'Eiki Minisitā Toutai	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Sevenitini Toumoua
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu	Johnny Grattan Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Dr. Pohiva Tu'i'onetoa
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 8/2023
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

'Aho: Monite 27 Ma'asi 2023

Taimi: 10.00 am

Fika 01		Lotu
Fika 02		Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03		Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	4.1	LAO FAKAANGAANGA: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Kau 'Ofisa Fakavahefonua mo e Kau 'Ofisa Kolo 2023
Fika 05	5.1 5.2 5.3 5.4 5.5	NGAAHI LIPOOTI: Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga 2021/2022 Fakamatala Fakata'u 'a e 'Ofisi Palemia 2021/2022 ('I hono fakatonutonu) Fakamatala Fakata'u Potungaue Tamate Afi & Me'a Fakafokifa 'a Tonga 2021/2022 Fakamatala Fakata'u 'a e Komisoni 'Uhila 2021/2022 Fakamatala Fakata'u 'a e 'Omipatimeni 2020/2021
Fika 06		KOMITI KAKATO:
	6.1	NGAAHI FAKAMATALA FAKATA'U: Potungaue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi 2021/2022

	<p>6.2 Potungaue ‘a e Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga 2021/2022</p> <p>6.3 Potungaue Ngaahi Ngāue Fakaloto fonua 2021/2022</p> <p>6.4 Komisoni Fili 2022</p> <p>6.5 ‘Omipatimeni 2021/2022</p>
	<p>LIPOOTI FOLAU FAKA-FALE ALEA:</p> <p>6.6 Lipooti Folau Fika 2/2023: Fakataha ‘a e Kulupu Teknikale ‘a e Konifelenisi ‘a e Ngaahi Fale Alea ‘a e ‘Otu Motu Pasifiki (PIPG), Papeete, Tahiti, 6 – 7 Sepitema 2022</p>
Fika 07	Ngaahi Me’a Makehe
Fika 08	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga	8
Lotu	8
Ui ‘a e Fale	8
Poaki.....	8
Me’a e ‘Eiki Sea.....	8
Pōpōaki Fie-Kaungāmamahi	9
Fakalongolongo miniti 1 Fale Alea ko e faka’apa’apa ki he tō tau Fakafofonga Kakai ‘o Tongatapu 10	9
‘Aho ngāue ‘a e Fale Alea	9
‘Asenita ngāue ‘a e Fale	9
Fakama’ala’ala he Lao Fakaangaanga Fika 2/2023	10
Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he kau ‘Ofisa Fakavahefonua mo e kau ‘Ofisakolo 2023	10
Fakamatala Pa’anga Pule’anga ngata ki he ‘aho 30 Sune 2022	11
Fakama’ala’ala Minisita Pa’anga he Fakamatala Fakata’u Pule’anga ngata ki he ‘aho 30 Sune.....	12
Tu’unga ‘e 2 na’e tokanga ki ai ‘Atita Seniale he Fakamatala Pa’anga Pule’anga ngata ki he ‘aho 30 Sune	12
Fokotu’u ke tukuhifo Fakamatala Fakata’u Pule’anga ngata ki he ‘aho 30 Sune 2022.....	12
Pālōti’i ‘o tali tukuhifo ki he Komiti Kakato Fakamatala Fakata’u Pule’anga	13
Fakamatala Fakata’u ‘Ofisi Palēmia 2021-2022.....	13
Tohi fakahū mai ‘aki Fakamatala Fakata’u ‘Ofisi Palēmia 2021/2022.....	13
Toloi alea’i Fakamatala Fakata’u kae toki foki mai Minisita Ako	14
Fokotu’u Tongatapu 4 tukuhifo Fakamatala Fakata’u ‘Ofisi Palēmia 2021/2022	14
Pālōti’i ‘o tali tukuhifo Fakamatala Fakata’u ‘Ofisi Palēmia ki he Komiti Kakato & fakatatali hono alea’i ke foki mai Palēmia	15
Fakamatala Fakata’u Potungāue Tāmate Afī mo e Me’afakafokifā ‘a Tonga 2021-2022 ...	15
Fokotu’u tukuhifo Fakamatala Fakata’u Fakapa’anga Potungāue Tāmate Afi & Me’afakafokifā ki he Komiti Kakato	16
Pālōti’i ‘o tali tukuhifo Fakamatala Fakata’u Potungāue Tāmate Afi & Me’afakafokifā ki he Komiti Kakato ke alea’i ai foki mai Palēmia	16
Fakamatala Fakata’u e Komisoni ‘Uhilá ki he ta’u 2022.....	17
Pālōti’i ‘o tali Lipooti Fakata’u Komisoni ‘Uhila ki he ta’u 2022.....	17
Fakamatala Fakata’u ‘o e ‘Omipatimení 2020 – 2021	17
Fokotu’u tukuhifo ki he Komiti Kakatō Fakamatala Fakata’u ‘Omipatimeni 2020/2021 ...	18

Pālōti tali tukuhifo Komiti Kakatō e Fakamatala Fakata’u ‘Omipatimeni 2020/2021	18
Kole fakama’ala’ala fekau’aki mo e founa ngāue ki hono tukuhifo ha lao ki he Kōmiti Lao.....	19
Tali ‘Eiki Sea ki he kole fakama’ala’ala mei he Fakafofonga ‘Eua 11	19
Me’a e Sea.....	19
Fakama’ala’ala he Lipooti Fakata’u Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi (<i>MOI</i>) ki he 2021/2022.....	20
Tokanga ki he ngaahi ‘isiu fekau’aki mo e fefolau’aki vakapuna sivile fekau’aki mo e Kautaha Lulutai	21
Tokanga ki he tu’unga malu ‘o e fefolau’aki vakapuna sivile	22
Tali Pule’anga ki he tokanga Tongatapu 4 fekau’aki mo e ‘isiu malu fefolau’aki vakapuna	23
Tokanga ke malu ma’u pe tu’unga vakapuna he taimi kotoa.....	24
Tokanga ki he ngaahi uestia palani ngāue <i>MOI</i> he ngaahi fokotu’utu’u fo’ou Pule’anga he ngāue tanu hala.....	24
Tui Pule’anga lahi ngaahi me’a fiema’u ke liliu he founa ngāue tanu hala	26
Fakama’ala’ala Pule’anga ko e hopo he tanu hala ko e fakatonutonu he ‘inivoisi ne ‘omai ke totongi.....	26
Kole Palēmia Le’ole’o ke faka’ehi’ehi Fale Alea alea’i hopo ‘oku teu ke fai.....	28
Taukave ke fakama’ala’ala mai Minisita <i>MOI</i> e fakamatala fekau’aki mo e hopo ke mahino ki he Falé.....	28
Tokanga ke fakamahino Minisita <i>MOI</i> pē ‘oku uestia ‘a e tanu hala he hopo ‘oku lolotonga fekau’aki mo e tanu hala	30
Fakamahino Pule’anga ‘oku lele pē ngāue tanu hala	30
Fokotu’u Sea Fale Alea ke fakangofua teunga talausesese mutu mai ki Fale Alea fānau he polokalama Kalofīama	32
Poupou’i ke fakangofua teunga talausesese mutu fānau he polokalama Kalofīama he’enu nau ō mai ki Fale Alea.....	33
Pālōti ‘o tali fokotu’u Sea fekau’aki mo e teunga fānau Kalofīama he ō mai ki Fale Alea .	33
Fehu’ia tu’unga ‘i ai ngaahi kautaha ‘oku hopo mo e Pule’anga pe ‘oku nau kau he tanu hala	34
Fakama’ala’ala Tongatapu 1 ki he founa ngāue ‘a e <i>MOW</i> he’ene felāve’i mo e ngāue tanu hala	35
Tokanga ke vave ni ha ‘i ai ha kau taukei/mataotao he ngāue Potungāue <i>MOI</i> ke hangē ko ē taimi ‘o e 80 & 90	36
Kole ha me’angāue tanu hala ke ‘ave ki he ongo Niua pea ke nau kau he lau	38
Tali Pule’anga fekau’aki mo e fokotu’utu’u ngāue <i>MOI</i> ki he uafu ongo Niua & mo e MV Kelesi.....	42

Tali Pule'anga ki he ngaahi ngāue fakalalakaka ma'a e ongo Niua 'oku 'ikai ngalo ongo motu he'ene palani ngāue.....	44
Tokanga ki he palani <i>MOI</i> ki he fefolau'aki vakapuna he kaha'u	45
Tokanga ki he toe fakalele vakapuna 'a e Pule'anga.....	45
Tokanga ki he tō lalo ola 'atita'i <i>ICAO</i> e <i>MOI</i> ne tonu ke peseti 'e 90 kae peseti pē 'e 36 .46	
Tokanga ki he kaniseli ngaahi laiseni 'u mala'e vakapuna he <i>MOI</i>	47
Tokanga ki he palani <i>MOI</i> ki he fepuna'aki vakapuna he kaha'u	48
Tokanga ke nofo fatongia <i>MOI</i> ke fusia'u lao fefolau'aki vakapuna kae tuku ki he sekitoa taautaha ke fakalele fefolau'aki vakapuna	48
Fakalotolahi Tongatapu 1 'oku 'i ai e 'amanaki lelei ki he fānau he polokalama Kalofiamama	50
Akonekina e fānau Kalofiamama hā pē ha ngāue te nau fai ke fai pē honau lelei taha.....	51
Fakalotolahi ki he mahu'inga ke 'i ai ha misi fānau Kalofiamama kae lava ke ma'u ha'anau kaha'u lelei	52
Mahu'inga ke fai hoto lelei taha ha ngāue pe 'oku te fai	53
Fakalotolahi ki he fānau ke nau tui 'oku malava pe 'a e me'a kotoa he'enau tui 'oku malava	54
Talatalaifale ki he fānau mahu'inga e ako ke fai hono taimi totonu kae 'oua ako tōmui.....	55
Fakamamafa'i mahu'inga 'o e lotú ke ō fakataha mo e mahu'inga ako e fānau.....	56
Teke e mahu'inga ko ha taha 'oku to'a mo malohi ke ma'u ivi mo falala 'Otua.....	57
Teke mahu'inga e ako vokasio mo tekinkale ma'a e to'utupu.....	57
Tapou ki he fānau ke nau lotolahi, 'oua manavahē he ko e fakamolemole mo e kelesi e 'Otua 'oku ta'efakangatangata	59
Fakamamafa'i 'Eiki Sea mahu'inga ke ongo'i he fānau Kalofiamama 'oku 'i ai honau mahu'inga.....	60
Kelesi.....	60

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Mōnite, 27 Ma’asi 2023

Taimi: 1014-1035 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Aleá. (*Lord Fakafanua*)

‘Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou’eiki. Kole atu ki he Fakafofonga Ha’apai 12, tataki mai e lotu e pongipongi ní.

Mo’ale Finau: Mālō Sea.

Lotu

(Na’e tataki e lotu ‘o e pongipongi ní ‘e he Fakafofonga ‘o e Kakai, Ha’apai 12, Mo’ale Finau.)

‘Eiki Sea: Fakamālō atu ki he Fakafofonga Ha’apai 12 hono tataki mai e lotú. Kole atu ki he Kalaké ke ui e Hou’eiki Mēmipá.

Ui ‘a e Fale

Kalake Pule: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘a e Fale Aleá, tapu mo e ‘Eiki Tokoni Palēmiá mo e Hou’eiki Minisitā. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga Nōpelé, pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘atā ke u fakahoko hono ui ‘o e Falé ki he ‘aho ni, ‘aho Mōnite 27 ‘o Mā’asi 2023.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, ‘Eiki Palēmiá, ‘Eiki Tokoni Palēmiá, ‘Eiki Minisitā Fonuá mo e Ngaahi Koloa Fakaenatulá, ‘Eiki Minisitā Mo’uí, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’akí mo e Fakalakalaka Faka’ekonōmiká, ‘Eiki Minisitā ki Mulí mo e Takimamatá, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahí, ‘Eiki Minisitā Ngoué, Me’atokoní mo e Vaotātā, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, ‘Eiki Minisitā Pa’angá mo e Palani Fakafonuá, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, *HSH* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila Mo e Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Grattan Vaea Taione, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Light of Light Taka, Vātau Mefi Hui.

Poaki

‘Eiki Sea kātaki ka u toe fakaongo atu. ‘Eiki Nōpele Nuku. ‘Eiki Sea ‘oku ma’u ‘i heni ‘a e tohi poaki mei he ‘Eiki Palēmiá ko e ‘uhingá ko e fatongia fakapule’anga ‘oku ne me’a ‘i ai ‘i muli, pea ‘oku ‘i ai foki pea mo e poaki mei he ‘Eiki Minisitā ki Mulí pea mo e Takimamatá. Mālō ‘Eiki Sea.

Me’a e ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘afio ‘a e Ta’ehāmaí ‘i hotau lotolotonga, tapu pea mo e Tama Tu’í, Tupou VI kae ‘uma’ā e Ta’ahine Kuiní, Nanasipau’u. Tapu pea mo e Tama Pilinisi Kalauní kae ‘uma’ā e Pilinisesi Kalauní mo e Fale ‘o Tupou.

Tapu atu ki he ‘Eiki Palēmia Le’ole’o, ‘Eiki Tokoni Palēmiá kae ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā, tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga e kau Nōpelé, tapu pea mo e Hou’eiki Fakafofonga e Kakai. Hou’eiki ‘oku ou fiefia ke u mamata atu kia kimoutolu he pongipongi ni, hili ‘etau toloi mai ‘a e Falé kae fakakakato ‘a e ngaahi ngāue ‘a e Pule’angá pehē foki ki he ngaahi ako na’e fakahoko ki he Hou’eiki Fakafofonga pea ‘oku ou fie fakamālō atu homou kau mai ki he ngaahi polokalama ako ko iá.

Pōpōaki Fie-Kaungāmamahi

‘I he pongipongi ni Hou’eiki ko u fie fakahoko atu ki he Fale Aleá kuo hoko ‘a e ui mā’oni’oni ‘a e ‘Eiki ki he Mēmipa Fale Alea, ko e Fakafofonga Kakai ‘o Tongatapu 10 ka ko e ‘Eiki Palēmia Mālōlō ‘a e Pule’anga Tongá, *Hon. Rev. Dr. Pohiva Tu’i’onetoa*. Na’a ne pekia ‘i he Falemahaki *Stanford Health Care* ‘i *California* ‘Amelika he ‘aho 18 ‘o Ma’así 2023 ‘i he taimi ‘a ‘Ameliká. ‘Oku ‘oatu ai ‘a e pōpōaki ‘ofa mo e fie-kaungāmamahi mo’oni ki he uitoú, Hena Tu’i’onetoa, fānau paeá pea mo e fāmilí ‘i he taufa kafakafa kuo hake ‘i homou lotofalé. Tauange ki he kelesí mo e fiemālie ‘a e ‘Eiki ke nofo’ia mo fai homou fakafiemālié.

Fakalongolongo miniti 1 Fale Alea ko e faka’apa’apa ki he tō tau Fakafofonga Kakai ‘o Tongatapu 10

Hou’eiki te u kole atu ke mou me’a hake ke tau faka’ilonga’i’aki ha miniti ‘e 1.

(Na’e me’a kotoa ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Aleá ki ‘olunga ‘o fai ha faka’apa’apa miniti ‘e taha ke faka’ilonga’i’aki ‘a e pekia ‘o e taha ‘i he Hou’eiki Mēmipá, Hon. Rev. Dr. Pohiva Tu’i’onetoa.)

Mālō mou me’a hifo ki lalo.

‘Aho ngāue ‘a e Fale Alea

Hou’eiki ko ‘etau polokalama ngāue hangē pē ko ‘etau ‘asenita ngāue na’e ‘osi tali he Komiti ‘Asenitá, tau foki ‘o fakataha ‘i he uike ni, Mōnité ki he Tu’apulelulu. Ko e ‘aho Pulelulú Hou’eiki ‘e toki kamata pē Falé ‘i he 2 efiāfi koe’uhí ko e polokalama kehe ‘oku fakahoko ‘i he pongipongi ‘o e ‘aho Pulelulú. Fakahoko atu pē he pongipongi ni koe’uhí ke mou palani homou ngāue fakatatau ki he taimi ko iá. Ko u fiefia Hou’eiki ‘i he ‘aho ni ke u talitali lelei ‘a e to’utupu te nau kau mai ki he Fale Alea ‘o mamata atu ki he’etau ngāue ‘i he 2 ‘aefiāfi hili ‘etau mālōlō ho’atā.

‘Asenita ngāue ‘a e Fale

Hou’eiki ko ‘etau ‘asenitá na’e ‘osi tufa atu pē pea mou me’a ki ai kimu’a, ‘uluakí he fika 4, tau kamata he Lao Fakaangaanga, Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he kau ‘Ofisa Fakavahefonuá mo e kau ‘Ofisakoló 2023. Ko e Lao Fika 2 eni 2023, fakahū mai mei he ‘Eiki Palēmiá ka koe’uhí ‘oku poaki mai, ko e ‘Eiki Palēmia Le’ole’ó, ‘Eiki Tokoni Palēmiá te ne fakahū mai e Lao Fakaangaanga ko ení. Kole atu ki ai ke tuku mai ha fakamatala nounou miniti ‘e 5 kimu’a pea tau lau ‘uluaki ‘a e Lao Fakaangaangá.

Fakama'ala'ala he Lao Fakaangaanga Fika 2/2023

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, fakatapu foki ki he Hou'eiki Minisitā kae 'uma'ā e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpelé kae 'uma'ā e Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí. 'Eiki Sea ko e ki'i lao ko ení ko e Lao Fakatonutonu koe'uhí ko e kau 'ofisakolo mo e kau 'ofisa fakavahefonua. Ko e founga lolotonga ko ia 'oku ngaue'aki ki he nau *retirement* ko e ta'u 15 hokohoko. Pea 'oku fakatonutonu mai eni ke meimei tatau pē mo e founga ko ia ko ē 'oku fai 'i he Fale Aleá ke lava pē ke ma'u 'enau ...

<002>

Taimi: 1035-1040

'Eiki Palēmia Le'ole'o: ...*Retirement* fakata'u 4 pea lolotonga ko ia 'o kapau 'e pekia ha taha 'i loto 'i he ta'u 4 pea 'oku 'i ai leva hono fakahokohoko 'Eiki Sea 'o kamata mei he vahe māhina 'e 6 'o 'alu hifo ai ki lalo 'o a'u pē ki he māhina 'e 3. Fokotu'u atu ko e fakatonutonu ko eni 'i he Kupu 10 mo e 11 'o e Lao ko ia ki he kau 'Ofisa Fakavahefonua mo e 'Ofisakolo ko ia 'oku fokotu'u atu 'Eiki Sea mālō.

Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he kau 'Ofisa Fakavahefonua mo e kau 'Ofisakolo 2023

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke tau lau 'uluaki 'a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he kau 'Ofisa Fakavahefonua mo e kau 'Ofisakolo 2023.

Tokoni Kalake: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he kau 'Ofisa Fakavahefonua mo e kau 'Ofisakolo 2023.

'OKU TU'UTU'UNI 'E HE TU'I mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he Fakataha Alea 'o e Pule'anga 'o pehē.

Hingoa Nounou: 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao Fakatonutonu ki he kau 'Ofisa Fakavahefonua mo e kau 'Ofisakolo 2023.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tali 'a hono lau 'uluaki e Lao Fakaangaanga fakahā mai ho nima.

Tokoni Kalake: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fakatafehi Puloka, 'Uhila mo e Langi Fasi, Mateni Tapueluelu.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ko e...mālō e laumālie 'a e Feitu'u na pea pehē ki he Hou'eiki 'o e Fale. Ko 'eku lave'i pē foki 'oku 'i ai 'etau Tu'utu'uni ki he ngaahi Lao Fakaangaanga ke 'osi hono lau 'uluaki pea tukupi ki he ngaahi komiti ki he Komiti Lao 'i he Lao ko eni ka ko e ...

'Eiki Sea: Fakafofonga ko hono fakakakato 'o e lau 'uluaki hono pālōti'i fiema'u ke 'uluaki lau 'uluaki tali he Fale ni hono pālōti'i pea toki hoko leva ki he 'asenita ke toki fai ki ai e ngāue tukupi ai ki he komiti.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea.

'Eiki Sea: Hoko atu e pālōti.

Tokoni Kalake: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila mo e Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, John Grattan Taione, Taniela Liku 'o Hihifo, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia Le'ole'o, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki & Fakalalakaka Faka'ekonōmika, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Veivosa Light of Life Taka, Vatau Mefi Hui, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Lord Tu'iha'angana, Lord Tu'ivakanō pea mo Lord Tu'ilakepa. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 22.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki he Lao Fakaangaanga fakahā mai ho nima.

Tokoni Kalake: 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke loto ki ai 'a Paula Piveni Piukala toko 1.

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku tali he Fale ni hono lau 'uluaki e Lao Fakaangaanga ko eni. Te u Tu'utu'uni leva fakatatau ki he 'etau Tohi Tu'utu'uni ke tukuhifo ki he Komiti Lao pea te u faka'atā heni ha Mēmipa 'oku tokanga ki he Lao Fakaangaanga ko eni ke kau atu ki he fakataha ko ē 'a e Komiti Lao 'i hono alea'i 'a e Lao Fakaangaanga ko eni.

Fakamatala Pa'anga Pule'anga ngata ki he 'aho 30 Sune 2022

Hou'eiki 'oku tau hoko atu leva ki he fika 5.1 'o 'etau 'asenita 'a ia 'oku tau a'u eni ki he ngaahi lipooti kamata he Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga ki he ta'u Fakapa'anga 2021 kole eni ki he Kalake ke ne fakahoko mai e tohi 'oku lau 'i hono fakahū mai e lipooti ko eni.

Kalake Pule: 'Aho 14 'o Ma'asi 2023.

Lord Fakafanua

'Eiki Sea 'o e Fale Alea

Fale Alea 'o Tonga

Nuku'alofa

Fekau'aki: Ngaahi Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga Tonga ki he ta'u fakapa'anga na'e ngata 'i he 'aho 30 'o Sune 2022.

'Oku ou fiefia ke fakahū atu ki he Fale Alea 'o Tonga 'a e ngaahi fakamatala pa'anga 'a e Pule'anga 'o Tonga ki he ta'u fakapa'anga na'e ngata 'i he 'aho 30 'o Sune 2022 fakatatau ki he kupu 35 kupu si'i (1) mo e kupu si'i (4) 'o e Lao ki hono Pule'i 'a e Pa'anga 'a e Pule'anga.

'Oku 'oatu fakataha mo e tohi ni 'a e tatau 'e 30 'o e ngaahi fakamatala pa'anga ko ia faka'apa'apa atu.

Tiofilusi Tiueti

Minisitā Pa'anga.

<007>

Taimi: 1040-1045

Eiki Sea : Me’a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Fakama’ala’ala Minisita Pa’anga he Fakamatala Fakata’u Pule’anga ngata ki he ‘aho 30 Sune

Eiki Minisitā Pa'anga : Fakatapu atu 'Eiki Sea fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia Le’ole’o tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga Nōpele kae 'uma'ā e Hou'eiki Fakafofonga e Kakai kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā kae 'atā ke fai atu pē 'a e ki'i fakamatala nounou pē ki he Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga Tonga 'o a'u mai ki he Ta'u Fakapa'anga ko e 'aho 30 'o Sune, 'a e 2022. Hangē pē 'oku mou mea'i Sea kuo kakato 'a hono teuteu 'o e Fakamatala Pa'anga 'o e ta'u fakapa'anga ko eni, pea lava 'a hono 'atita'i 'e he 'Atita Seniale. Na'e maau 'a e ngāue 'a e 'Atita Seniale 'o fakamo'oni ki he Fakamatala Pa'anga ko eni 'i he 'aho 23 'o Fepueli 'o e 2023.

Ko e Fakamatala Pa'anga ko eni 'oku ou 'oatu, 'oku fakatatau ki he ngaahi tu'unga fakamatala 'i he founa tauhi tohi fakavaha'apule'anga pea 'oku 'oatu ai 'a e fakamatala ko eni 'i he kongā 'e 2. Kongā 1 ko e ngaahi fakamatala pa'anga kuo tu'utu'uni ki he sipinga tauhi tohi fakavaha'apule'anga, fakamatala pa'anga ki hono lekooti 'a e fehū'aki fakapa'anga. Pea 'i he kongā hono 2 'oku 'i ai 'a e fakamatala pa'anga 'oku ki'i kehe tu'utu'uni 'a e lao ki hono pule'i 'a e pa'anga 'a e Pule'anga ke tānaki mai. Pea 'oku 'oatu ia ki he pea 'oku hā kakato atu ai 'a e ngaahi fakamatala ko eni 'Eiki Sea.

Tu'unga 'e 2 na'e tokanga ki ai 'Atita Seniale he Fakamatala Pa'anga Pule'anga ngata ki he 'aho 30 Sune

'Oku ai pē 'a e tu'unga 'e 2 na'e tokanga ki ai 'a e 'Atita Seniale 'i he fakamatala pa'anga ko eni. 'Uluaki pē ko hono fakafehoanaki 'o e pa'anga fakalalakalaka mo hono fe'ave'aki, pea 'oku lolotonga fai 'a e ngāue ki ai 'a e Potungāue ke fakalelei'i pea mo fakahoko ke 'oua na'a toe hoko 'a e palopalema ko ia. 'A ia 'oku hoko eni ia ko fe'ave'aki holo pē 'a e pa'anga mo hono taimi pē ko ē 'oku fe'ave'aki ai 'i he lolotonga 'a e ta'u.

Ko hono tu'unga hono 2 'oku fekau'aki mo e ngaahi koloa 'a e Pule'anga 'a ia 'oku mea'i 'e he Feitu'ú na 'oku lolotonga fakahoko 'a e ngāue lahi ki he ngaahi koloa lalahi 'a e Pule'anga ke maau hono tānaki mo hono fengāue'aki mo e ngaahi Potungāue. Pea 'oku kau eni 'i he ngāue lahi 'oku fakahoko ko e 'amanaki ke a'u ki he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga 'o e ta'u ni kuo lava 'a e ngāue lahi ki ai ki hono fakahoko pea 'oku kei fepoupouaki pea mo e ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga.

Ko ia Sea 'oku 'oatu 'a e Fakamatala Pa'anga ko eni, tuku atu ki he Feitu'ú na kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa. Fokotu'u atu mālō.

Eiki Sea : Me’a mai Tongatapu 4.

Fokotu'u ke tukuhifo Fakamatala Fakata'ua Pule'anga ngata ki he 'aho 30 Sune 2022

Mateni Tapueluelu : Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea mālō ho'o laumālie ki he pongipongí ni. Fakatapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Sea ko e kole atu pē fokotu'u atu ke tukuhifo mu'a 'a e lipooti ko eni ki he Kōmiti Kakato. Mālō.

'Eiki Sea : Hou'eiki 'oku 'i ai ha pou pou ki he fokotu'u ko eni 'a Tongatapu 4. (*Ne pou pou*)

Kole atu ki he Kalake ke tau pāloti he fokotu'u. Ko ia 'oku loto ke tali e fokotu'u 'a Tongatapu 4 ke tukuhifo e lipooti ki he Kōmiti Kakato fakahā mai ho nima.

Pāloti'i 'o tali tukuhifo ki he Komiti Kakato Fakamatala Fakata'u Pule'anga

Tokoni Kalake : 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, John Grattan Vaea Taione, Taniela Likuohihifo, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmīa Le'ole'o, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki & Fakalalakaka Faka'ekonōmika, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Veivosa Light of Life Taka, Vātau Mefi Hui, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Lord Tu'iha'angana, Lord Tu'ivakanō pea mo Lord Tu'ilakepa. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 22.

'Eiki Sea : Ko ia 'oku 'ikai loto ki he fokotu'u fakahā mai ho nima.

Tokoni Kalake : 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha fakahā loto ki ai.

Fakamatala Fakata'u 'Ofisi Palēmīa 2021-2022

'Eiki Sea : Mālō tau hoko atu ki he fika 5.2 'etau 'asenita Hou'eiki ko e Fakamatala Fakata'u 'a e 'Ofisi Palēmīa 2021-2022. Kole atu ki he Kalake ke lau mai 'a e tohi fakahū mai 'aki e lipooti.

Kalake Pule :

'Aho 16 'o Ma'asi, 2023.

Lord Fakafanua ,...

<008>

Taimi: 1045-1050

Tohi fakahū mai 'aki Fakamatala Fakata'u 'Ofisi Palēmīa 2021/2022

Kalake Pule:

Sea 'o e Fale Alea
Fale Alea 'o Tonga
NUKU'ALOFA.

'Eiki Sea,

'Oku ou faka'apa'apa mo fakahoko atu 'a e tohi ni fekau'aki mo e kole ke fetongi mu'a 'a e Lipooti Fakata'u 'a e 'Ofisi Palēmīa ki he Ta'u Fakapa'anga 2021/2022.

Na'e 'osi fakahū atu kimu'a ki he Fale Alea 'aki 'a e lipooti fakalelei ko 'ení. Na'e 'i ai 'a e fanga ki'i fakatonutonu mo e fakalelei ki he lipootí pea 'oku makatu'unga ai 'a e toe fakahū ko ení ke toki fakahū atu ke feme'a'aki ki ai 'a e Falé.

'Ofa pē te ke tali lelei 'a e fakahoha'a ni.

Faka'apa'apa atu,
Hon. Hu'akavameiliku
(Palēmia)

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e lipooti ko eni na'e 'osi fakahū mai ki he Fale pea toe fakatonutonu ko hono fakafoki mai ko ení.

Toloi alea'i Fakamatala Fakata'u kae toki foki mai Minisita Ako

Kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku tokanga ki ai e Hou'eiki te u kole atu ke toloi e 'asenita ko ení kae 'oleva kuo foki mai e 'Eiki Palēmia ke ne tali tonu 'ene lipootí. Tukukehe kapau 'oku mou loto ke tukuhifo ki he Komiti Kakató. Me'a mai Tongatapu 4.

Fokotu'u Tongatapu 4 tukuhifo Fakamatala Fakata'u 'Ofisi Palēmia 2021/2022

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea ko e pou pou atu pē ke tukuhifo mu'a ki he Komiti Kakato. Mālō.

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke tau pāloti e fokotu'u ko ia 'oku loto ke tukuhifo e Fakamatala Fakata'u e 'Ofisi Palēmia 'i hono fakatonutonu ki he Komiti Kakató fakahā mai hono nima.

Tevita Puloka: Sea ko 'eku, ko 'eku, tapu pē mo e Sea ko e, ke toe ki'i fakamahino ange pē he me'a ko ena 'oku ke me'a mai 'aki ke toloi ke tali ke me'a mai e 'Eiki Palēmiá.

'Eiki Sea: Ko ia nau kole atú koe'uhí 'oku lolotonga 'oku lolotonga mama'o e 'Eiki Palēmiá 'e malava ke toloi e 'asenita ko ení pē 'e tukuhifo ki he Komiti Kakato, na'e fokotu'u mai 'e Tongatapu 4 ke tukuhifo ki he Komiti Kakato.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sea tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Tokoni Palēmia.

'Eiki Palēmia: Na'e 'osi fai pē 'a e 'a e fetu'utaki ki he Kalake 'o kole pē ke toloi mu'a kae 'oleva ke me'a mai e 'Eiki Palēmia he 'e foki mai 'apongipongi pea toki fakahoko e lipooti ko eni 'Eiki Sea mālō.

Mateni Tapueluelu: Sea kātaki pē Sea tapu mo e Feitu'u na ko e, ko e fokotu'u foki ia pea ke fakahoko mai kapau 'e, 'e loto e Fale ke tukuhifo pē ki he Komiti Kakato 'o fakatatali ai ke toki me'a mai e 'Eiki Palēmia ka ko e hā pē e loto 'o e Fale kapau 'e fakatatali 'i 'olunga 'i he Fale Alea ke toki me'a mai pē ko e fakatatali 'e he Komiti Kakato ka 'e tali pē ia ke, ke me'a mai ka 'e tokoni ia kapau 'oku me'a mai kuo 'osi 'i he Komiti Kakato ke vave ange e ngāue kae tali pē he Komiti Kakato ke me'a mai, me'a pē 'a e Feitu'u na Sea mālō.

'Eiki Sea: Ko ia ko e fakamahino eni 'Eiki Tokoni Palēmia ko e tali ia he funga Fale Alea pē ko e tali 'i he Komiti Kakato ka te tau kei tali ai pē ki he 'Eiki Palēmia ka koe'uhí ko 'ene 'osi lau ko eni 'i he 'etau 'asenitá ko fē pē feitu'u 'oku fokotu'u mai he Pule'anga ke tau tali aí ko e toloi he Fale Alea pē ko 'etau hoko atu ki he fokotu'u ko eni 'a Tongatapu 4 ke toloi 'i he Komiti Kakató. Ke ke me'a mai pē 'o fakamahino'i mai e tu'unga 'oku 'i ai e Pule'anga 'Eiki Tokoni Palēmia.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sai pē 'Eiki Sea ko e me'a pē ko u faka'amu ki ai e motu'a ni ia ke mahino pē 'e tali ke a'u mai e ke me'a mai e Palēmia ke, pē 'e tali 'e he Fale Alea pē 'e tali 'e he Komiti Kakato kei tatau pē kae kehe pē ke 'i heni e 'Eiki Palēmia ke 'ave, fakahoko atu 'ene lipooti Sea mālō.

'Eiki Sea: Ko ia tānaki atu pē ki he fokotu'u ko eni Tongatapu 4 ke tukuhifo ki he Komiti Kakato pea 'ave ki he kongá kimui 'o e 'asenita 'o e Komiti Kakato ke tali ai ki he 'Eiki Palēmia. Hoko atu 'etau pālotí. Kalake ...

Pāloti'i 'o tali tukuhifo Fakamatala Fakata'u 'Ofisi Palēmia ki he Komiti Kakato & fakatatali hono alea'i ke foki mai Palēmia

Tokoni Kalake: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, John Grattan Taione, Paula Piveni Piukala, Taniela Liku'ohihifo, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia Le'ole'o, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Veivosa Light of Life Taka, Vātau Mefi Hui, *HSH* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Lord Tu'iha'angana, Lord Tu'ilakepa. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai e toko uofulu mā ua (22).

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki he fokotu'u fakahā mai ho nima.

Tokoni Kalake: 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke ai ha fakahā loto ki ai.

<009>

Taimi: 1050 – 1055

'Eiki Sea: ... mālō ka tau hoko atu ki he Fakamatala Fakata'u Potungāue Tāmate Afí mo e Me'afakafokifā 'a Tonga 2021-2022. Kole atu ki he Kalaké ke lau mai.

Fakamatala Fakata'u Potungāue Tāmate Afí mo e Me'afakafokifā 'a Tonga 2021-2022

Kalake Pule:

'Aho 25 'o Nōvema 2022

Lord Fakafanua
Sea 'o e Fale Alea 'o Tongá
Fale Alea 'o Tongá
Nuku'alofa

Tonga.

‘Eiki Sea Fale Alea,

Fakatatau ki he Lao Fakatonutonu Fika 2, Lao Fika 20 ‘o e 2010 ‘o e Konisitūtone ‘o Tongá Kupu 51, Kupu si’i (5).

‘Oku fiema’u ai ki he Minisitā Polisi ke ne ‘oatu ha fakamatala fakata’u ki he Fale Alea ‘o Tongá ‘o felāve’i mo e ngaahi ngāue ‘a e Potungāue Polisi, Tāmate Afí mo e Me’afakafokifā ‘a Tongá na’e fakahoko ‘i he ta’u kuohilí. ‘Oku ‘iloa ‘a e tohí ni ko e Fakamatala Fakata’u Fakapa’anga ‘a e Potungāue Tamate Afí mo e Me’afakafokifā ‘a Tongá. ‘A ia ‘oku fakamatala fakaikiiki ai ki he ngaahi ngāue na’e fakahoko ‘e he Potungāue Tāmate Afí mo e Me’afakafokifā ki he ta’u fakapa’anga 2021-2022.

‘Oku ou fiefia pea mo faka’apa’apa lahi ki he Feitu’u na kae ‘oatu ‘a e Fakamatala ta’u Fakapa’anga ‘a e Potungāue Tāmate Afí mo e Me’afakafokifā ‘a Tongá ki he ta’u 2021 – 2022. Faka’apa’apa atu

‘Eiki Palēmia ‘o Tongá, Hu’akavameiliku
Minisitā Polisi, Tāmate Afí mo e Me’a Fakafokifā ‘a Tongá.

Fokotu’u tukuhifo Fakamatala Fakata’u Fakapa’anga Potungāue Tāmate Afí & Me’afakafokifā ki he Komiti Kakato

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea ko e fokotu’u atu pē mu’a ke tukuhifo mo ia ‘o tatali pe mo ia kapau ‘oku fiema’u ke tali ki he ‘Eiki Palēmiá, mālō Sea.

Pāloti’i ‘o tali tukuhifo Fakamatala Fakata’u Potungāue Tāmate Afí & Me’afakafokifā ki he Komiti Kakato ke alea’i ai foki mai Palēmia

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko e fokotu’u eni mei Tongatapu 4 tatau pe mo e ‘Asenita Fika 5.2 ‘i ai ha poupu. Kole atu ki he Kalaké ke tau pāloti, ko ia ‘oku loto ke tukuhifo e Fakamatala Fakata’u e Potungāue Tāmate Afí, Me’afakafokifā ‘a Tongá ki he Kōmiti Kakatō tatali ai ki he ‘Eiki Palēmiá, fakahā mai ho nima.

Tokoni Kalake: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila mo e Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, John Grattan Vaea Taione, Taniela Liku’ohihifo, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia Le’ole’ó, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’akí, ‘Eiki Minisitā ki he Ngāue Fakalotofonuá, ‘Eiki Minisitā Ngoué, Veivosa Light of Life Taka, Vātau Mefi Hui, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Lord Tu’iha’angana, Lord Tu’ivakanō pea mo Lord Tu’ilakepa, ‘Eiki Sea loto kotoa ki ai kau Mēmipa ho Falé, 33.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki tau hoko atu ki he fika 5.4 ‘etau ‘Asenitá ko e Fakamatala Fakata’u e Komisoni ‘Uhilá.

Fakamatala Fakata’u e Komisoni ‘Uhilá ki he ta’u 2022

Kalake Pule:

‘Aho 20 ‘o Fepueli 2023

Kalake ‘o e Fale Alea

Fale Alea

‘Oku hounga ki he Komisoni ‘Uhila ‘a Tongá ‘a e ngaahi ngāue ‘oku fakahoko meí he Fale ‘Eikí. Kae ‘atā ke fakahoko atu ‘a e Līpooti Fakata’u ‘a e Komisoni ki he Ngaahi Fakahoko fatongia mo e Fakamatala Pa’anga ki he Ta’u 2022. ‘Oku mau ‘oatu ‘a e tohi ni fakataha pea mo e tatau ‘o e līpooti ‘e 35.

Faka’apa’apa atu

Sekelitali ki he Komisoni ‘Uhila

Mateni Tapueluelu: Kātaki atu Sea kae tuku pe ke

Pālōti’i ‘o tali Lipooti Fakata’u Komisoni ‘Uhila ki he ta’u 2022

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko e fokotu’u eni ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakatō ke fai hano alea’i e līpooti ko ení. ‘I ai ha pou pou, pou pou kole atu ki he Kalaké ke tau pālōti.

Tokoni Kalake: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka ‘Uhila mo e Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, John Grattan Vaea Taione, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia Le’ole’ó, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoué, Veivos Light of Life Taka, Vātau Mefi Hui, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Lord Tu’iha’angana, Lord Tu’ilakepa, Paula Piveni Piukala, Taniela Liku’ohihifo, ‘Eiki Minisita...

<010>

Taimi: 1055-1100

Tokoni Kalake: ... Fefakatau’akí. ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai e toko 21.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki he fokotu’ú, fakahā mai ho nima.

Tokoni Kalake: ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fakahā loto ki ai.

Fakamatala Fakata’u ‘o e ‘Omipatimení 2020 – 2021

‘Eiki Sea: Mālō, tau hoko atu ki he fika 5.5 ‘etau ‘asinitá ko e Fakamatala Fakata’u ‘o e ‘Omipatimení 2020 – 2021. Kole atu ki he Kalaké fakahoko mai e tohí.

Kalake Pule: ‘Aho 9 ‘o Sepitema 2021.

Lord Fakafanua,
'Eiki Sea,
Fale Alea 'o Tonga,
Nuku'alofa.

Lord Fakafanua,

Fakatatau mo e fiema'u 'a e kupu 25 'o e Lao 'Omipatimeni 2001 'oku ou fiefia ke fakahoko atu 'a e Fakamatala Fakata'u ki he ngaahi ngāue na'e fakahoko 'e he 'Ofisi 'o e 'Omipatimení, 'i he māhina 'e 12 mei he 'aho 1 'o Siulai 2020 ki he 'aho 30 'o Sune 2021.

Faka'apa'apa atu,
'Aisea H. Taumoepeau
'Omipatimeni

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 4.

Fokotu'u tukuhifo ki he Komiti Kakató Fakamatala Fakata'u 'Omipatimeni 2020/2021

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na Sea. Ko e kau eni he lipooti mahu'inga mo mohu Sea. Fokotu'u atu ke tukuhifo mu'a mo ia. Mālō Sea.

Pālōti tali tukuhifo Komiti Kakató e Fakamatala Fakata'u 'Omipatimeni 2020/2021

'Eiki Sea: 'I ai ha poupu ki he fokotu'ú. Kole atu ki he Kalaké ke tau pālōti. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e fokotu'u 'a Tongatapu 4 ke tukuhifo ki he Komiti Kakató e Lipooti Fakamatala Fakata'u 'Omipatimení, fakahā mai ho nima.

Tokoni Kalake: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Grattan Vaea Taione, Taniela Liku'ohihifo, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Mo'uí, 'Eiki Minisitā Fonuá, 'Eiki Minisitā Pa'angá, 'Eiki Palēmia Le'ole'ó, 'Eiki Minisitā Fefakatau'akí, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, 'Eiki Minisitā Ngoué, Veivosa Light of Life Taka, Vātau Mefi Hui, HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Lord Tu'iha'angana, Lord Tu'ilakepa. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai e tokoni 22.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki he fokotu'ú, fakahā mai ho nima.

Tokoni Kalake: 'Eiki Sea 'oku 'ikai ha fakahā loto ki ai.

'Eiki Sea: Fakamālō atu Hou'eiki 'oku lava 'etau 'asenita ko eni 'i he Fale Aleá. Hangē pē ko e ngāue ko eni kuo 'osi fakahokó, ko 'etau ngāué 'oku toe 'i he Komiti Kakató. 'A ia 'oku lolotonga 'i ai e Fakamatala Fakata'u Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, Potungāue ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'angá, Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, Komisoni Filí, 'Omipatimení, fakataha pea mo e ngaahi lipooti ko eni kuo 'osi tali he Fale ke tukuhifo.

Hou'eiki ko e, pea mo e Lipooti Folau Faka-Fale Alea 'oku lolotonga 'i he Komiti Kakatō. Hou'eiki 'oku 'i ai 'a e ngaahi lipooti 'oku hanga mai toki tufaki atu 'a ia 'e tānaki ki he 'asenitá toenga e uike ni ka ko e toenga 'etau ngāué 'oku hangē pē ko ē 'oku fakamatala atú, 'oku lolotonga 'i he Komiti Kakatō. 'Eua 11.

Kole fakama'ala'ala fekau'aki mo e founa ngāue ki hono tukuhifo ha lao ki he Kōmiti Lao

Taniela Fusimālohi: Sea mālō. Mālō e laumālie e Feitu'u na pea pehē ki he kau Mēmipá. Ko e kole pē mu'a ke ki'i, ke fakama'ala'ala mai mu'a 'Eiki Sea koe'uhí ko e 'aitemi fika 1 ko eni e 4.1 ko ē 'o 'etau 'asenitá, 'i he tu'utu'uni foki e Feitu'u na ke tukuhifo ki he Komiti Laó ke fai hanau tālanga ki ai.

Ka ko 'eku ma'ú Sea ko e ta'u kuo'osí na'a tau fou mai pē 'i he, 'i he founa ko eni, ko e 'osi e lau 'uluakí, pea lau tu'o ua pea tukuhifo ia mei ai ki he Kōmiti Kakatō. Ka koe'uhí foki ko 'etau Tohi Tu'utu'uni 'oku hā lelei pē ai 'a e founa ngāué. Ka ko e kole pē mu'a ki he Feitu'u na kapau ko e founá eni ke tau foki ki aí, pea fakapapau'i pe ko e founá ia ko e lau 'uluakí pea tukuhifo leva ki he Kōmiti Laó ke fai hono fatongia ki he ngaahi Lao Fakaangaangá. Mālō Sea.

Tali 'Eiki Sea ki he kole fakama'ala'ala mei he Fakafofonga 'Eua 11

'Eiki Sea: Ko ia fakamālō atu 'Eua 11 kole fakama'ala'alá. 'I he ta'u kuo'osí na'e toutou faka'atā pē he Falé ke hoko atu hono lau ko eni 'i Fale Aleá. 'A ia na'a tau fa'a tuku fakatafa'aki 'a e tau Tohi Tu'utu'uni koe'uhí ko e loto ia 'a e Hou'eiki Mēmipá. Ka ko u tui pē mahalo 'oku mou 'osi mea'i pē ngaahi me'asivi nau 'osi fakamalanga tu'o fiha atú ke tau ngaue'aki e ngaahi faingamālie ko iá. Tukuange e ngaahi komiti ke nau ngāue mo tuku ha faingamālie e kakai 'oku felāve'i mo e laó ke 'omai ha'anau tali kimu'a pea fakafoki mai 'o hoko atu hono lau tu'o uá. ...

<002>

Taimi: 1100-1105

'Eiki Sea: ... Tukukehe pē taimi 'oku 'omai ai ha Lao mei he Pule'anga fakamo'oni mai ha tohi mei he 'Eiki Palēmia ko e Lao fakavavevave 'e toki hoko atu 'a e ngāue 'a e Fale 'o 'ikai toe tukuhifo ki he komiti. Ka koe'uhí ko e Lao eni 'a e Pule'anga 'oku fakahū mai 'oku 'ikai ke 'i ai ha tohi pehē te tau foki leva ki he Tohi Tu'utu'uni 'o tukuhifo ki he Komiti felāve'i. Toe 'i ai ha fehu'i Hou'eiki mālō tau liliu 'o Komiti Kakato.

(Liliu 'o Komiti Kakato pea me'a mai e Sea Komiti Kakato ki hono me'a'anga)

Me'a e Sea

Sea Komiti Kakato: Tapu ki he 'Otua Mafimafi hotau lotolotonga fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia Le'ole'o kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā fakatapu atu ki he Tama Pilinisi kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki tapu atu ki he Fakafofonga 'a e Kakai, fakatapu atu ki he kau ngāue mo kimoutolu kotoa pē kakai 'o e fonua 'oku mou me'a mai he ope. Te u kole pē mu'a ke u fakamalumu atu 'i he tala fakatapu kuo 'osi fai he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea. Hou'eiki mālō ho'omou laumālie mālō ho'omou kei ma'u ivi 'i he ngaahi taimi faingata'a e nofo he fonua, kae 'uma'ā e siasi

mo e fāmili. Talitali lelei he motu’a ni kimoutolu he Komiti Kakato mo e fakamālō atu ki he Fakafofonga Fika 1 to’o fatongia na’e fai ‘i he ‘aho ‘aneafi he taimi na’e fai ai e ki’i folau.

Hou’eiki he ‘ikai ke u toe fakalōloa ‘oku hoko atu homou feme’a’aki kāinga hangē ko e me’a ‘oku mou mea’i 5.2, 5.3 ke holomui ki lalo hūfanga he fakatapu he 5.4, mo e 5.5 kae ‘unu hake ‘a e 5.4 mo e 5.5 ki ‘olunga makatu’unga koe’uhí ko e lipooti ia Fakamatala Fakata’u ‘a e ‘Ofisi Palēmia mo e Fakamatala Fakata’u ‘a e Potungāue Tāmate Afi pau pē ke tau tali ki he me’a mai ‘a e ‘Eiki Palēmia ‘o Tonga.

Fakamanatu atu pē ‘etau Tohi Tu’utu’uni Hou’eiki ‘ai pē mu’a ke ‘i ai ha’o Tohi Tu’utu’uni ka ‘i ai pē ha me’a te u pehē atu te u lave atu ‘o fekau’aki mo e ‘ū kupu ki he fakamoveuveu, lea ta’etau he Fale ni pea ke fakatokanga’i te u ‘oatu ke ke lau e kupu ko ia ke ke ongo’i koe’uhí ke mā’opo’opo ‘etau ngāue. ‘I ai pē ha taha ‘oku ne fiema’u ke me’a faka’ilonga mai kae takai holo pē ‘a ‘eku vakai he loto fale ni pea ‘oku ‘i ai ha taha ‘oku fie me’a pea hiki mai ho nima ka u fakahokohoko atu pē kae maau ‘etau feme’a’aki.

Ko e ki’i me’a pē ‘oku ou fakatokanga ki ai he’etau Tohi Tu’utu’uni ka tau hoko atu ‘Eiki Minisitā Pa’anga. Ko e konga mahu’inga taha eni ‘o e Fakamatala Pa’anga he 2021/2022 kae ki’i me’a hake pē ‘a e Feitu’u na koe’uhí ko e kole ‘a e Fakafofonga ke tukuhifo ki he Komiti Kakato ke fai mu’a ha’o ‘i he Fale pea me’a e kakai ‘o e fonua fekau’aki mo e lipooti ko eni.

Mateni Tapueluelu: Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Io me’a mai ‘a e Fakafofonga Fika 4 ‘o Tongatapu.

Mateni Tapueluelu: Mālō ho’o laumālie ki he pongipongi ‘Eiki Sea kātaki pē fakamolemole ko e fie tokoni atu pē ‘oku tau kamata hangatonu ai pē kitautolu ‘i he fika 5 pe ‘oku tau hoko atu ki he fika 6 ‘a ia ‘oku ‘i he ‘asenita ko e Komiti Kakato ia ngaahi fakamatala fakata’u kamata he 6.1 mahalo ‘o hokohoko hifo ai pea toki fakahoko hifo e ngaahi lipooti ko ena na’e toki tukuhifo ‘aneuhu ko e fie tokoni atu pē mo e kumi fakama’ala’ala Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: ‘I ai ha pou pou ki ai? Fakamolemole ko u fanongo atu pē ki he ni’ihi ‘o e kau Mēmipa ‘oku nau me’a mai ‘oku lolotonga ‘i he Komiti Kakato hangē pē ko e me’a ‘oku mou mea’i nau folau foki ‘a e motu’a ni pea ‘ikai ke ‘i ai ha ki’i fakataukei mei he Sea Le’ole’o ko eni...

<007>

Taimi: 1105-1115

Sea Kōmiti Kakato : ..Kakato ka ‘i he’ene pehē Hou'eiki tuku ia. Fakamolemole atu ki he Fale ‘Eiki ni. 6.1 Poate e Ngaahi Ngāue Lalahi me’a mai.

Fakama’ala’ala he Lipooti Fakata’u Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi (MOI) ki he 2021/2022

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Tapu mo e Feitu’u na Sea fakatapu ki he Palēmia Le’ole’o kau Minisitā e Kalauni. Fakatapu atu heni ki he Tama Pilinisi kae ‘uma’ā ‘a e kau Mēmipa e Hou’eiki. Fakatapu atu ki he kau Mēmipa ‘o e Kakai kau Fakafofonga e Kakai. Sea ko e lipooti ko eni na’e fuoloa pē hono fakahū mai. ‘I kai ke u fu’u lave lōloa ki ai te u to’oto’o me’a lalahi atu pē Sea. Sea ko e ta’u fakapa’anga foki eni ko e 2021/2022 pea na’e ‘omai ai ‘e

he Pule'anga 'a e patiseti fe'unga mo e ofi ki he pa'anga 'e 31 miliona. Pea 'i he peseti 'e 28 ko e vahe ia, pea ko e peseti ai 'e 72 na'e fakalele 'aki 'a e Potungāue.

Sea ko e ngaahi ngāue 'a e Potungāue 'oku mahino 'aupito pē na'e nofo pē ia 'i he tanu hala pea i he kongā mai ko ē tō 'a e *tsunami*, na'e ha'u ai pē ki he ngāue kehekehe kau ai pea mo e fakama'a 'o e fonua ni mo e ngāue ki he fōsoa pea mo e hā fua. 'A ia 'oku 'asi kātoa ai 'a e ngaahi kongokonga lalahi ko eni 'i he peesi 48 mo e peesi 47 'o e Lipooti.

Sea 'oku fiefia 'aupito 'a e motu'a ni ke fokotu'u atu 'a e lipooti ko eni, ko u fiefia 'aupito 'a e motu'a ni ke tali ha ngaahi fehu'i 'i ha taha 'oku tokanga mai ki ai. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi. Hou'eiki ko e me'a ē 'oku me'a mai 'e he 'Eiki Minisitā kongā lalahi pē. Halapule'anga pē pea mo e kongā 'o e patiseti ko eni ko e vāhenga. Tuku atu ki he Fale 'Eiki ni ke ke me'a mai. Fakafofonga Fika 4.

Tokanga ki he ngaahi 'isiu fekau'aki mo e fefolau'aki vakapuna sivile fekau'aki mo e Kautaha Lulutai

Mateni Tapueluelu : Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea fakatapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa ho'o Kōmiti Kakato kae tukumu'a ke fai atu ha ki'i fakalavelave 'i he Lipooti ko eni 'a e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi ta'u 2021/ 2022 mo e fakamālō lahi ki he 'Eiki Minisitā 'i he ngāue 'oku ne feia. Pea 'oku mahino pē ia ki he mātu'a ni 'Eiki Sea ko e ngāue faingata'a 'aupito eni he taimi ni mahalo ko e Potungāue eni lahi 'a e tangi mo e kole 'a e kakai ko e fiema'u 'i he tanu hala hangē ko ho'o me'a 'Eiki Sea. Ka 'oku ai pē ha fanga ki'i me'a ko u kole pē ke fakama'ala'ala mai Sea ko hono 'uhinga pē ko e ngaahi 'asenita lalahi 'oku kaungā mo e ngaahi *issue* lalahi kuo 'ohake 'i he kuohili si'i 'oku 'asi mai 'i he lipooti ko eni pea 'oku ou lau ko e tapuaki Sea ki he Fale ni ke fakama'ala'ala ai.

'Oku ou fie taki ho'omou tokanga 'Eiki Sea ki he peesi 150 'o e Lipooti 'a ia ko e 150 ko e Va'a Fefolau'aki Vakapuna Sivile. Ko ia Sea pea 'oku ou fie fakahoko atu pē mu'a ke fakama'ala'ala mai he kuo lahi 'a e tālanga 'i he fekau'aki mo e *issue* ko eni Sea ē ka 'oku hā heni. Ko e ngaahi fiema'u mei he Lulutai te'eki fai ha lau ki ai, tupunga mei he fiema'u ha ngaahi fakamatala mo e tohi ke ne poupu'i 'a e kole ke fakapapau'i 'oku malava pē ke mapule'i lelei ha fakatamaki 'i ha levolo. Me'a fekau'aki eni Sea mo e malu *safety* 'oku hā mai 'oku fiema'u ke fakahoko ha ngāue ki ai. Pea 'oku 'i ai ha ngaahi tukuaki'i 'i he kuohili 'oku hangē 'oku tatele mai ia pē 'i he lipooti pē ko ia 'oku fakahoko mai ia. Pea kapau te u hoko hifo pē ha poini 'e 2 ki lalo Sea 'oku pehē. 'Oku te'eki ke fokotu'u ha sisitemi ngāue 'i loto he va'á ka 'oku fokotu'u mo fakahū atu e ngaahi lakanga fo'ou ki he ta'u fakapa'anga hoko 2022/2023 'a ia ko e ta'u fakapa'anga ia ko eni Sea.

'A ia 'oku fai ai 'e Sea kamata pē 'i ai 'o hoko hifo ai pē 'i he peesi tatau kapau 'e me'a 'a e Hou'eiki mahalo ko e ngaahi poini kātoa ko ia 'oku fekau'aki kātoa ia pea mo e tu'unga malu ko ē 'oku 'i ai 'a 'etau vakapuna Lulutai 'e Sea. Pea 'oku fakamo'oni mai 'a e Lipooti 'oku 'i ai 'a e ngaahi ngāue 'oku fiema'u ke fakakakato. Pea ko e 'uhinga ia Sea ko ē 'oku ou 'oatu ai 'a e faingamālie ko eni ki he 'Eiki Minisitā ke ne hanga mu'a 'o fakahoko mai 'a e tūkunga totonu 'oku 'i ai 'i he 'aho ni. He ko e lipooti pē ko eni 'oku mahino ia ki he mātu'a ni Sea, na'e fatu fuoloa ia. Ka 'oku hā 'a e tu'unga ko ia 'oku 'i ai he 'aho ni fekau'aki mo e tu'unga malu ko ē 'o e kautaha vakapuna. Pē kuo 'i ai ha sisitemi kuo fokotu'u pē 'oku te'eki ai. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Sea mālō Sea. ‘Oatu heni e fakamālō ki he fehu’i pea ko e fehu’i mahu’inga foki eni he *issue* ko eni ki he’etau vakapuna.

Sea Kōmiti Kakato : 'Eiki Minisitā fakamolemole ē, ko u lave’i pē ‘e ki’i lōloa e tali ‘a e Feitu’u na he ko e *issue* eni ia na’e ‘osi ‘ohake pē kimu’a. Ko u kole atu mu’a ke tau mālōlō koe’uhi ko ‘etau taimi ke tau, ka mou toki me’a mai pea toki hoko atu e me’a. Tau mālōlō.

(Na’e mālōlō heni ‘a e Fale)

<008>

Taimi: 1135-1140

Sātini Le'o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato.

(Pea na’e me’a hake leva ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato, Lord Tu’ilakepa ki hono me’a’anga)

Sea Komiti Kakato: Mālō homou laumālie Hou’eiki fakamolemole pē Hou’eiki tau hoko atu ‘Eiki Minisitā kātaki pē ki’i, ‘oku ‘i ai e ki’i me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e Fakafofonga tatau pē ‘a ia na’e me’a ‘anenaí Fakafofonga Fika 4 ke me’a mai ke ‘osi pea ke tali mai he Feitu'u na fakalukufua mai pē mālō. Me’a mai.

Tokanga ki he tu’unga malu ‘o e fefolau’aki vakapuna sivile

Mateni Tapueluelu: Mālō ‘aupito ‘e 'Eiki Sea fakamālō atu ke ‘omai ke ‘oatu fakataha pē mu’a ai leva ko e ‘uhinga na’a tokoni pē ki he ki he ‘Eiki Minisitā ke me’á ‘o me’a tu’o taha pē Sea ko e ko e me’a ko ē ‘oku tokanga ki ai e motu’a ni Sea ko e tu’unga malu ‘o e fefolau’aki vakapuna he ‘oku ...

<009>

Taimi: 1140-1145

Mateni Tapueluelu: ... makehe mei he ngaahi fakamatala ko ē na’e ‘oatu he motu’a ni ‘anenaí ‘a ia ‘oku hā he peesi 151, 150, 151 ko e, ‘oku toe tohi’i mai pē ia he lipooti Sea ‘oku si’i ‘aupito e kakai ia ‘oku taukei ‘i loto ke fakahoko e ngāue ko ení.

‘A ia ‘oku pehē ai si’i e kau ngāue taau mo taukei ke fakahoko ‘a e ngāue ‘a e *SSP* mahalo ‘oku ‘uhinga eni ki he *State Safety Program*. Ko e ngaahi ‘ū me’a fekau’aki mo e malú. Toe hā pē ia ‘i he lipooti Sea si’i e kau mataotao fakatekinikale ki he ngaahi fale’i mo ha fakahoko lelei e palani ngāue ‘o fakatatau ki hono fokotu’utu’u pea ‘oku kei si’isi’i pē ‘a e taukei ngāue ‘i loto.

‘A ia Sea ko e, ko e me’a ko ē ‘oku tokanga ki ai e motu’a ni ‘oku hā mai hangehangē na’e ‘ikai ke maau hono palani’i e ngāue ko ení ‘o si’i ai e kau ngāue taukei ke fakahoko e ngāue ‘a e kautaha vakapuna pea ‘oku ‘asi mai pē he lekooti ‘a e Pule'anga pea ko e me’a ia ‘oku tokanga ki ai ‘a e motu’a ni Sea ko ‘ene tautonu fekau’aki pea mo e malu pē ko e *safety*. Pea ko u kole ai pē ki he ‘Eiki Minisitā ke fakama’ala’ala pea ‘omi kotoa ai pē Sea he ko e *issue* eni ‘oku

tokanga ki ai 'a e kakai 'o e fonua ko e tu'unga malu ko ia 'a e fepuna'aki mālō 'aupito 'Eiki Sea e ma'u faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā ki he Ngāue Lalahi.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'Eiki Sea tapu mo e Feitu'u na tapu pea mo e kau Mēmipa 'o e Fale Alea. Sea ko u fakamālō heni ki he fehu'i pea tuku mai pē mu'a ha ki'i taimi fe'unga ke fakamatala'i ai 'a e fehu'i ko ení.

Tali Pule'anga ki he tokanga Tongatapu 4 fekau'aki mo e 'isiu malu fefolau'aki vakapuna

Sea te u kamata pē mei he kongā fakamuimui 'o e fehu'i fekau'aki eni pea mo e kau tu'ukimu'a pē ko e kakai taukei 'i he potungāue. Sea 'oku, kuo 'osi mai 'a e tokotaha mei he 'univēsi mo hono toketā filōsefa pea ko ia 'oku ne tataki 'a e potungāue ni kamata mai ia 'i he kongā kimui 'o e ta'u kuo 'osi pea mo e ta'u ni. 'I he taimi tatau pē Sea 'oku toe foki 'a e va'a ko eni 'o mēmipa kakato 'i he kauaha ko e PASO ko e kautaha fakapasifiki eni *regional* kātaki pē he ngāue'aki e fo'i lea fakapālangi ko iá. Pea ko e me'a kotoa pē 'a e tafa'aki ko eni 'oku 'ave ia ki he Kautaha ko eni e PASO 'o nau fai mai hono ngaahi fale'i pea toki tuku atu kitu'a koe'uhí ko e ko e malu, mahalo ko e fo'i lea ia Sea 'oku 'oku tonu ke mahino 'aupito ko e tefito'i fatongia 'o e potungāue 'i he *Civil Aviation* Sea ko e ko hono *regulate* ē 'a ia ko hono fakapapau'i ko e ngaahi lao mo e ngaahi *policies* mo e hā fua fekau'aki pea mo e fefononga'aki vakapuna 'o fakahoko ia pea 'oku mea'i pē 'e he Feitu'u na ia pea mo e Fale 'Eiki ni 'oku 'osi mā'opo'opo pē 'a e ngaahi lao ko eni mei fuoloa pē ia 'o a'u mai ki he 'aho ni.

Ko e ko e me'a foki 'oku 'asi 'i he lipooti ko eni Sea ko e taimi faingata'a foki 'o e ta'u kuo 'osi 'i he tō mai ko ē 'a e Kōviti pea, pea na'e 'i ai e ngaahi me'a ia na'e hoko he fonua ni na'e 'i ai e ngaahi me'a na'e fiema'u ke 'ave ki muli 'ikai ke lava 'o fakahoko. Ka 'i he taimi tatau pē Sea na'e, na'e fai e fefale'i 'aki kole fale'i mei he kakai ko eni mei muli ke nau lava 'o tokoni'i 'a e potungāue 'i he taimi ko eni ko ē 'oku tau a'u ai ki ha taimi fakatu'utāmaki pehe ni mo ha taimi 'oku ne hanga 'o fakangatangata 'a e ngaahi tefito'i fatongia 'o e potungāue ke hoko atu koe'uhí ko e *safety* pē ko e malu, malu kakato 'a e 'a e tafa'aki ko eni koe'uhí ko e mo'ui pea mo e kakai 'o e fonuá.

Sea te u ki'i lave faka'osi pē ki he ki he me'a ko eni Sea ko Tonga ni pē pea mo e fonua 'e taha 'i māmani 'oku 'atita'i 'i he ICAO 'a ia ko e ICAO ko e Va'a Fakatu'apule'anga eni 'o e *Civil Aviation* pea ko e fai 'a e 'atita ko ia 'i Mē pea 'oku teuteu 'aupito e potungāue ki ai Sea hangē ko e me'a ko ē nau lave ki ai 'anenai ko e ngaahi *issues* ko eni ko ē 'oku 'asi atu ko ē 'i he lipooti he ko e ngaahi me'a foki ia Sea he 'ikai ke fufuu'i ia ngaahi me'a ko eni 'e 'ohake pē ia koe'uhí ko e ngaahi pole ia 'o e 'o e va'a ko eni pea 'oku mo'oni 'aupito e me'a na'a ke me'a mai ki ai ko e hā 'a e ngāue 'a e potungāue 'oku fai ki ai pea ko e 'atita fakavaha'apule'anga ko eni Sea 'oku fakahoko ia 'i Mē 'aho 15 pea 'oku 'osi kamata e fefononga'aki holo 'a e potungāue ...

<009>

Taimi: 1145 – 1150

'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi: ... ni fai atu e fakataha ki Vanuatu, puna atu 'a e kau ngāue 'a e Potungāue ni ki Fisi ki he 'Ea Pasifiki. Pea mo e Va'a pe ko eni ko ē e *Civil Aviation* 'a Fisi. Ko Fisi na'e toki 'osi 'enau 'atita 'a kinautolu. 'Oku puna atu mo 'etau kau

mataotao pe ia Sea. Té u lava pe ke u ngāue’aki e fo’i lea, ‘oku ‘i ai e kau mataotao ‘i he Potungāue ‘i he taimí ni fekau’aki pea mo e fakalele fakavaha’apule’anga ‘o e tafa’aki ko ení.

‘Oku nau puna atu ki Nu’usila, ‘Aositelēlia a’u ai pē pea mo Singapoa koe’uhí ko e teu ko ení ki he ‘atita fakavaha’apule’anga ko ení. Sea ‘oku fiefia ‘aupito e motu’á ni ia ke kau ‘a Tongá ni he fonua ‘e 2 he ta’u fakapa’anga ko ení ‘i he ‘atita’i fekau’aki pea mo e malu. Pea kuo pau ke mateuteu ‘a e tafa’aki ko ení Sea ke mahino ‘oku malu ‘a e fefononga’akí ‘i he tafa’aki ko ení ‘i Tongá ni, Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io me’a mai e Fakafofonga Fika 4.

Tokanga ke malu ma’u pe tu’unga vakapuna he taimi kotoa

Mateni Tapueluelu: Sea, ko u fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā ‘i he fakamatala ‘oku ‘omai. Ka ko e me’a ia ‘oku tokanga ki ai e motu’á ni ‘Eiki Sea ko e tu’unga malú. Ko e fakahoko ko ē ‘oku ‘omai ‘e he ‘Eiki Minisitā, kuo ‘i ai e ni’ihi kuo ‘osi mai meí he ‘univēsítí. Kae fakatokanga’i ange Hou’eikí ko e fakamatala fakata’u pe ki he 2021-2022. ‘A ia ko e tu’unga ko ē ‘oku tau ‘i ai Sea kapau ko e ngaahi feme’a’aki pea mo e fakataha ‘oku fakahoko ‘i he taimí ni he Potungāue ‘i muli mo Tongá ni.

Ko e teuteu pe ki he ‘atita ‘i Mē ko e me’a ia ko ē ‘oku fai ki ai e tokangá Sea ‘oku totonu ko e tu’unga malu ia e fefolau’akí ma’u pē, ma’u pe ka ‘oku ‘ikai ko e toki ‘ai pē ia ki he ‘atita. ‘Oku ou tui Sea ko e ‘uhinga eni na’e fai ai ‘a e felōngoaki mo e longoa’a ‘i he fonuá ni fekau’aki mo e ‘īsiū ko ení. Ka ko u pehē Sea ‘oku totonu pe ke fai ha fakamālō ki he Potungāue ko ení ko hono kei ‘omai totonu ‘a e fakamtalá. Neongo ai pē ha me’a fēfē ‘oku kei fakahoko totonu ‘e he va’a potungāue ko ení ke ‘omi pe tūkunga totonú ki ai ‘a e fefolau’akí he fonuá ni pea ko u fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā.

Sea ko e ki’i ‘īsiū hono 2 ko u fie faka’osi atu ‘aki pē miniti ‘a e motu’á ni ‘oku ma’u ia he peesi 149 Sea fekau’aki eni mo e ngaahi pole makehe ‘oku fehanganagai mo e ngaahi va’a, ‘iuniti takitaha. ‘A ia ko e 3.2.1 ko e Va’a Fakatakí eni Sea ē, ‘a ia ‘oku pehē nounou pē fakamolemole ka u hanga ‘o lau atu Hou’eiki.

Tokanga ki he ngaahi uesia palani ngāue MOI he ngaahi fokotu’utu’u fo’ou Pule’anga he ngāue tanu halá

“Hoko ‘a e fokotu’utu’u fo’ou ‘a e Pule’angá ‘okú ne liliu ‘a e palani ngāue ‘a e Potungāue mo e ngaahi fokotu’utu’u fo’ou tautefito ki he langa fakalalakaká mo e ngāue hala pule’angá.” Pea ko u tokanga Sea ko hono ‘uhinga ko e ‘īsiū ko ‘ení ‘oku tau tonu ia ‘i he kaveinga ko ē, ko e hokohoko seini lelei ‘a ngāue ko ē ‘a e Pule’angá. He kapau ‘e liliu fakafokifā ‘e uesia ai e kakaí.

Pea mahalo ‘oku mea’i pe ‘e he Hou’eikí pe na’e fēfē ka na’e ‘i ai ‘a e kautaha ‘e 3 na’e tuku ki ai ke nau fakahoko e ngāue ko ení ‘e Sea ko e tanu halá. Pea ko u kole pe ke tokoni mai pē ‘a e Pule’angá pe ko e hā ‘a e tūkunga ‘e lava ‘o fai mai ha tokoni. Ka ko e me’a ia ‘oku ongo mai kia mautolú Sea na’e fai e fo’i liliu fakafokifā ki he ngaahi konituleki ko ení. Pea hoko ai e hopo pea ‘oku toe mo’ua ai e Pule’angá. Pea ko u kole pe ‘e Sea ke tokoni mai ko e ‘uhingá ko e ngaahi mo’ua ko iá ‘e iku tā ia ‘e he kakaí he funga e patiseti kuo ‘osi *deficit*.

‘A ia ko e fakakaukau Sea ke tau hanga mu’a ‘o fakakaukau ai ‘a e ngaahi hokohoko lelei ‘a e ngāué. Pea tautefito ki ha ngaahi ngāue kuo ‘osi konituleki, ko e fiha eni ia ‘a e ngaahi Kapineti mo ‘enau hopo, mālohi pē konituleki ia. Pea ‘oku taau ke tau ako meí he kuohili si’i ke fakapapau’i he ‘ikai ke tau kei fou ai pē he fo’i hala tatau kapau ‘oku fakamo’oni’i ‘oku palopalema hono ue’i ha ‘otu konituleki.

Pea ko e me’a ia Sea ko u tuku atu pe au ha ki’i faingamālie ke tokoni mai ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘i he tafa’aki ko ení. Ko hono ‘uhingá Sea ko e ‘a’ahi Faka-Fale Alea na’a mau toki hanga ‘o fakahoko, ko e me’a eni ‘oku tangi ki ai e kakaí ko ha hala ke taki ki he ngaahi feitu’u mā’olungá telia ‘a e tō ‘a e sunamí, meimei ‘i he kolo kotoa Sea. Tautefito ki he kakai ‘i loto koló ni, falati pea ‘ikai ke ‘i ai ha feitu’u mā’olunga ke hola ki ai. Ko e ki’i feitu’u pe ko ē ‘oku mahino ‘oku ofi ‘oku mā’olungá nau kole Sea ke ‘ai e hala pule’angá ke ofi ki ai. Tau pehē hangē ko e feitu’u ...

<010>

Taimi: 1150-1155

Mateni Tapueluelu: ... ‘oku ‘i ai Kalapu Mosimosi Koulá ‘i he Funga Siá ‘a e Maka Sia ‘a Tevoló. Ko e kolé ia ke ‘i ai ha hala ke tanu mei he ngaahi feitu’u kehekehe ke hola e kakaí ki he feitu’u ma’olunga ko iá. Kae mahalo ‘oku ‘i ai ha palopalema ko hono ‘uhingá ko e fakamatala ko eni ‘oku ‘omaí, fetongi e ngaahi palaní pea uesia ai e kakaí Sea. Pea ko e ‘uhinga ia ‘a e kolé ke fakapapau’i pē Sea ka ‘osi atu ā ‘a e to’u vai ko ení pea tanu mu’a e ngaahi feitu’u ki he, faingofua hono fokotu’utu’u ‘o’ona e ‘ū papa, hola hē ka ‘oku ‘ikai ke sai e halá ia. ‘I ai e feitu’u ia fihia ‘aupito e me’alelé ‘oku pelepela pea ko e ‘uhinga ia Sea ‘oku fai e kolé ke hokohoko lelei mu’a e fatongiá. Ko homau hala ‘i ‘Umusí, halu pē pea ‘osi pea ‘osi pea tukuange ai pe ia ai ‘o tuku ai kae pulia e ‘ū misini ngāué ‘oku te’eki ke fai ha ngāue ki ai Sea. Pea ko u faka’amu pē he ‘ikai ke uesia fuoloa ‘a e ngāué ni kae fanongoa ‘a e kole ‘oku fai atú Sea. Ko e ki’i kole pē ia ke fakama’ala’ala mai e tu’unga ‘oku tau ‘i ai Sea. Ko e hā e lahi ‘o e uesia ko eni ‘oku fakamatala mai he lipootí ki he polokalama ngāue tanu halá Sea. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea mālō. Fakamālō atu ki he fehu’i pea ‘oku fehu’i mahu’inga ‘aupito eni fekau’aki pea mo e tanu halá he fonuá ni. Sea ko e tanu hala ia ko ení na’e mahino pe ia na’e ha’u mei he Pule’anga ko eni na’e toki ‘osí. Pea na’e ‘ikai ke fulihi ia ‘e he Pule’anga ko ení. Tanu hala ia ko ení na’e poupou’i pe ia pea na’e ‘i ai pē ngaahi me’a ne hoko ‘o ‘i ai e ngaahi feta’emahino’aki. Ka na’e, ka ko e me’a mahalo ke mahino he Fale ni pea mo e fonuá ni, na’e ‘ikai ke ta’ofi. Ko e ngaahi ‘uhinga ko iá Sea toki ‘omai ia ‘i ha feitu’u kehe.

Lord Tu’ivakanō: Sea fakatonutonu atu.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu. Me’a ki lalo Minisitā.

Lord Tu’ivakanō: Tapu pē mo e Feitu’u na Sea kae ‘uma’ā e Komiti Kakató. Ko e kole atu pē ki he Minisitā, ‘ai mu’a ke fakapotopoto ho’o talí, he ko e ‘osi eni e ta’u ‘e taha mo e māhina eni ‘e fiha. Kuo mou ‘osi ‘i loto pea ‘oku tau ‘ilo pē ‘oku ‘i ai e ngaahi liliu na’e fai he Feitu’u na mo e tu’utu’uni pē ‘a e Feitu’u na pea ka ha’u leva ha Pule’anga ko e Pule’anga Tonga.

‘Oua te tau ‘ai ke tau talaatu ko e Pule’anga ‘o hai, ko moutolu eni ‘oku Pule’angá ko e ngāue mai pē. Mālō Sea.

Tui Pule’anga lahi ngaahi me’a fiema’u ke liliu he founa ngāue tanu hala

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea fakamālō atu ki he fakatonutonu. Sea tuku ke u foki pē mu’a ki he me’a ko ē na’a ku lave ko ē ki aí. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi me’a ia ‘oku fiema’u ke liliu ‘i he founa ngāue Sea pea ko e ngaahi me’a ko iá ‘oku fiema’u ia ke fakatonutonu. Ka ko e fo’i tefito ‘i konitulekí Sea ‘oku tonu ke tu’u pē pea ‘alu pea kuo pau ke faka’apa’apa’i ia ‘e he Pule’angá pea mo e ngaahi kautaha ko ení. Pea ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a ia ‘oku totonu ke liliu ai. ‘Oku ‘ikai ke tau ‘uhinga eni ke liliu e ngaahi fu’u me’a lalahi. ‘Oku ‘i ai e fanga ki’i me’a ia ‘oku tonu ke liliu ko e founa ngāue. Fēfee’i hono ‘ai e me’a ko ē, fēfee’i hono ‘ai e me’a ko ē.

He ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a ia heni Sea ‘oku hala ‘aupito. ‘Oku ‘i ai e ngaahi me’a ia ‘oku totonu ke fakalelei’i pea ‘oku ‘i ai e me’a ia ai ‘oku tonu ke tuku. He ko e ngaahi me’a ‘oku tonu ke tukú Sea ‘oku ‘ikai ke sai ia ki he fonuá ni, ‘oku ‘ikai ke sai ki he pa’anga ‘a e fonuá ni, ‘oku ‘ikai ke sai ki hono fakalele ‘a e Pule’angá. Pea ‘oku ou tui ‘oku lotu lahi fe’unga ‘a e Pule’angá ke ta’ofi e me’a ko ení. Me’a ko ení ‘oku tonu ke ta’ofi he ‘oku hanga he konituleki ko ení ‘o maumau’i lahi ‘a e ngaahi me’a he fonuá ni pea ‘oku tonu ke ta’ofi.

Kae kehe ‘oku ‘alu e me’a ko ení ki falehopo pea te u foki mai ki he fehu’i ko eni ko ē ‘a Tongatapu 4, mo’ua e Pule’angá. ‘Oku te’eki ke mo’ua e Pule’angá ia, te’eki ke mo’ua e Pule’angá pea ko e hopo ko ení ‘oku te’eki ke fai ia. Hopo ko ení ‘oku toki fai ia ki Siulai.

Fakama’ala’ala Pule’anga ko e hopo he tanu hala ko e fakatonutonu he ‘inivoisi ne ‘omai ke totongi

Ko e me’a ko ē na’e hokó na’e pehé ni Sea. Na’e ‘i ai e kautaha ‘e taha na’a nau ‘omai ‘enau ‘inivoisi. ‘Inivoisi ko ení ko e me’a pē ‘oku tonu ke totongi, me’a ko ení na’e ‘osi, me’a ko eni nau talamai ko e sevesi na’a nau ‘omai pea nau fetuku mai ki he potungāue pea ‘oku fiema’u ke totongi. Ko e mahu’inga ko ení Sea na’e fe’unga ia mo e 1.9 miliona pea na’e ‘i ai pē ki’i ‘atita fakalotofale ‘a e potungāue na’a nau sio ki he ‘inivoisi ko ení. ‘O talamai he ‘atitá ‘oku totonu ke totongi pē ‘a e 900,000 pea na’e fai e fepotalanoa’aki pea mo e kautaha ko ení ...

<002>

Taimi: 1155-1200

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ...Pea na’e ‘ikai ke nau lotu ki ai pea mahalo ‘ave ai ko ē ki Falehopo. Ko e Tu’utu’uni ‘a e Fakamaau Sea totonu ke 800,000.

Sea ‘oku ‘ikai ko e hopo eni ia ‘i ha fehalaaki ‘a e potungāue. Ko e hopo eni ia ko e fakatonutonu ‘a e *invoice* na’e ‘omai ki he Pule’anga ke totongi. Pea talaatu he Pule’anga ‘ikai tau fakatonutonu ko e hopó ia pea ‘oku totonu ke mahino ‘aupito e me’a ko ia he Fale ni. Na’e ‘ikai ke hopo ‘a e Pule’anga koe’uhí ko hano fatongia na’e hala. Na’e hopo e Pule’anga ko ‘ene talaatu ko e *invoice* ko ē tau ō ‘o sio ki ai pea me’apango ia na’e fili e kautaha ko eni ke tau ō ki Falehopo. Pea ko e tu’utu’uni ‘a e Fakamaau ke totongi ‘a e 826,000. Sai mo’ua ai ‘a e Pule’anga. Ko e fehu’i ko ia ke tali ia ‘e koe ‘oku ‘ikai ke mo’ua e Pule’anga ai. Ko e me’a na’e totonu ke totongi ki he tokotaha ko eni ‘ikai ha mo’ua ai ‘e taha.

‘Oku ‘i ai e ngaahi me’a he *contract* ko eni Sea tonu ke fakatonutonu ‘aupito. ‘Ikai ke ‘uhinga ‘a e ha’u ‘a e Pule’anga ia ko eni ke ne hanga ‘o ta’ofi ‘a e *contract* ko eni. Ko e Pule’anga ko eni ‘oku ‘i ai hono founga ngāue pea ‘oku ‘i ai hono Lao kuo pau ke tau muimui ki ai, pea kapau leva ‘oku ‘i ai ha fa’ahinga *contract* ‘oku ha’u ‘oku nau fa’ifa’iteliha he fonua ni Sea ‘ikai, hei’ilo e Feitu’u na ia mo e kau Mēmipa e Fale Alea pē ‘oku anga fēfē ‘enau sio ki he fa’ahinga me’a ko eni pea nau tukuange ke hoko, ‘ikai ke tonu ia ke toe hoko he fonua ni, ka ko e hā e me’a ‘oku tonu ke fai ki ai Sea ko e fehu’i ia ‘oku mahu’inga ‘oku tonu ke tau sio ki ai, hā e me’a ‘oku tonu ke fai? Fakalelei’i ‘a e me’a ko eni ‘oku kole atu ko ē he Pule’anga mou ōmai ‘o fakalelei’i e me’a ko eni pea tau ngāue fakataha. ‘Oku ta’ofi he Pule’anga, ‘ikai ‘oku ‘ikai ke ta’ofi ia he Pule’anga ko e fo’i laumālie e ngāue fakataha ‘oku tonu ke fai laumālie e ngāue fakataha ‘oku tonu ke fai, pea kapau ko e *contract* ko eni ‘oku tonu ...

Sea Komiti Kakato: ‘E ‘Eiki Minisitā fakamolemole pē ka u ki’i tokanga atu ki he Feitu’u na. ‘Oku mo’oni e me’a ‘a e Feitu’u na koe’uhí ko e Feitu’u na ‘oku ‘i he potungāue ‘oku ‘ikai ke ta’ofi ia he Pule’anga ka ko fē ‘enau ngāue ko ē ‘a e kau *contractor* ko eni talu mei he kamata ‘a e ngāue ‘o a’u mai ki he taimi ni ‘oku nau ‘ai koe’uhí ke fakapapau’i he Fale ni ‘oku ‘ikai ta’ofi ‘o hangē ko e me’a ‘oku ke me’a ki ai. ‘Oku ke me’a mai e Feitu’u na ‘oku ‘ikai ke ta’ofi ka ‘oku ‘ikai ...’osi mea’i he kau Fakafofonga ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ngāue ‘e fai he kautaha ko eni ke ho’ata mai ki he kakai ‘o e fonua ‘oku ‘ikai ta’ofi nautolu, ko e mahino mai ‘oku ‘ikai ke nau ngāue he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ngāue ‘e fai, ka ke me’a mai ange.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole te u lava ‘o ‘oatu ai pē ‘a e ki’i fehu’i fakatonutonu ko ia.

Sea Komiti Kakato: ‘Io me’a mai Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: ‘Io tapu mo e Feitu’u na Sea ko e ‘uhinga ko e pehē ko ē ‘oku ‘ikai ke ta’ofi ka me’a hifo pē mu’a ‘a e Hou’eiki ki he peesi ki he *item* 3.2.1. “Ko e Tu’utu’uni mei taumu’a ‘oku ne uesia ‘a e ngaahi ngāue na’e ‘osi palani’i ke fakahoko pea mo totongi ha ngaahi ngāue na’e te’eki palani’i” lipooti eni ‘a e ‘Eiki Minisitā, ta’ofi e ngāue na’e ‘osi palani’i totongi e ngāue na’e te’eki ke palani’i ko fē leva ‘a e ‘ikai ke ta’ofi ia Sea.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘Eiki Sea tapu mo e Feitu’u na tuku pē ka u hoko atu au he fehu’i ‘a e Feitu’u na ko u tui te ne tali pē ‘a e fehu’i ko eni ‘a Tongatapu 4. Sea ko e ngāue ko eni ko e ongo kautaha ‘e ua na’a na lele ‘i Tongatapu ni, kautaha ‘e taha na’e lele ‘i Vava’u pea a’u pē ki he taimi ko e tō mai ko ē ‘a e Koviti pehē he ta’u kuo’osi na’e ‘ikai ke toe ngāue ha me’a he fonua ni tukukehe pē ‘a e ngaahi kautaha ‘a e Pule’anga kehe na’a nau ngāue. ‘I he a’u mai ko eni ko ē ki he kongā kimui ‘o e ta’u kuo’osi ko e taimi eni na’e toki kamata hono fakamā’opo’opo na’e ‘i ai ‘a e kautaha ia ‘e taha ‘i Tongatapu ni Sea na’e lele pē ia na’e lele pē ia pea na’e ‘oange mo ‘ene polokalama, ‘i ai e kautaha ia ‘e taha na’e tu’u ia ko e me’a na’a mau ma’u ‘osi e fu’u maka, pea na’e ‘i ai ‘a e kautaha ia ‘e taha na’e lele ‘i Vava’u ko e pule pē ko e pule lahi ‘o e kautaha ko eni na’e ‘i he feitu’u kehe pea na’e ‘ikai ke lava ‘a e kautaha ia ko eni ‘o lele.

Sea ko e ‘ū me’a ia ko eni ‘oku ‘ikai ko ha fo’ui ia ‘o e Pule’anga ko e me’a fakafo’ikautaha taautaha eni ia Sea he na’e ‘ikai ke pehē atu ia ke ta’ofi ko ‘enau tu’u pē ‘anautolu ia ‘i he ngaahi ‘uhinga kehekehe. Na’e fai ha pōtalanoa ki ai? ‘Io na’e fai e pōtalanoa ki ai ...

<007>

Taimi: 1200-1205

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : ...Fakafofonga pea ko e motu'a ni pē na'e taki atu ai 'o fai 'a e potalanoa ki he me'a ko eni. Pea na'e ai 'a e kole ai 'a e Pule'anga pea 'oku ai hono miniti e fakataha ko eni. Ngaahi fakataha ko eni mahalo na'e a'u pē ia mahalo 'o fo'i fakataha 'e 5 pē 6. Na'e 'oatu 'a e kole 'a e Pule'anga ke nau foki mai 'o hoko atu e ngāue.

Kole Palēmia Le'ole'o ke faka'ehi'ehi Fale Alea alea'i hopo 'oku teu ke fai

'Eiki Palēmia Le'ole'o : Sea tapu mo e Feitu'ú na Sea. Ko u kole atu tuku mu'a 'a e me'a ia ko ē 'oku toki fai e hopo ia 'i Siulai 'oku lolotonga 'i he Fakamaau'anga ia. 'Oku 'ikai ko ha me'a ia ke veteki 'e he Fale ni 'i Tonga ni. Kole atu tau hoko ki ha me'a 'e taha tukuange e hopo ia.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a pē ia 'a e Feitu'ú na mo e 'Eiki Minisitā. Ko e fehu'i 'a e kau Mēmipa ia pea 'i he Minisitā ko ia 'oku 'i he *portfolio* ko ia.

'Eiki Palēmia Le'ole'o : Mahino pē fehu'i ia 'Eiki Sea ka 'oku felāve'i ia mo e hopo 'oku 'amanaki ke fai. Ko ia 'oku ou kole atu tau faka'ehi'ehi mei ai. Mālō Sea.

'Eiki Sea Kōmiti Kakato : Mālō Palēmia Le'ole'o. 'Io me'a mai me'a mai 'Eiki Nōpele Ha'apai 1.

Taukave ke fakama'ala'ala mai Minisita MOI e fakamatala fekau'aki mo e hopo ke mahino ki he Falé

Lord Tu'iha'angana : Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki e Kōmiti Kakato. Kuo mahino foki e kaveinga ko eni, tokanga lahi ma'u pē ki ai e Fale Alea he taimi kotoa pē 'oku 'ohake 'i he Fale ni. Ko u tui 'oku mahu'inga 'aupito ke mahino mo fakama'ala'ala 'i he ngaahi fehu'i ko ia 'oku 'oatu. Pea hangē pē ko e me'a mai 'a e 'Eiki Palēmia Le'ole'o ka ko u tui 'Eiki Sea na'e ma'u faingamālie e motu'a ni ia 'o fanongo he tukuange mai 'a e faka'eke'eke 'o e 'Eiki Minisitā mei he va'a ongoongo 'i ai mahalo e va'a ongoongo 'a e Potungāue. Ka ko u tui na'e 'omai he ngaahi letiō pea na'e a'u mai ki he ngaahi tufaki ongoongo kehekehe.

Ka ko e 'uhinga pē 'oku 'ikai fa'a 'i ai foki ha faingamālie ke tau fanongo pea ko u tui pē ki he Hou'eiki ka ko e 'uhinga na'e 'i Ha'apai 'a e motu'a ni pea na'e lahi 'a e taimi ke faingamālie hangē ko e ngaahi houa efiāfi mo e me'a, pea na'a ku ma'u hake 'a e ki'i fo'i faka'eke'eke ko eni, pea na'a ku nofo 'o fanongo fakalelei he ko e 'uhinga ko e ngaahi kaveinga 'oku lahi hono 'ohake fekau'aki ko eni mo e ngaahi kautaha mo e me'a. Pea ko u tui ko e kaveinga ko eni ko eni ko ē pea mo'oni pē me'a mai 'a e 'Eiki Palēmia Le'ole'o ka ko u tui na'e feinga 'a e 'Eiki Minisitā ke fakaalaala 'aupito ia mei he lave ki he ngaahi me'a ko ē 'oku lolotonga 'i falehopo. Taimi tatau 'oku 'i ai e hopo ia kuo 'osi. 'A ia ko 'eku talanoa pē 'a'aku ia ka ma'u faingamālie e Hou'eiki pea nau me'a ki ai 'oku 'ikai ke fakapopula'i ha taha ia ke me'a ki ai. Ka 'oku ou tui 'a eni pē ko eni 'oku kamata 'ohake 'e he 'Eiki Minisitā e ngaahi poini kehe. Ko u tui ko e ngaahi me'a ko eni 'oku 'ohake pea 'oku 'osi me'a mai 'aki 'e he Minisitā 'oku fakaalaala ia mei he ngaahi me'a ko ē 'oku lolotonga 'i falehopo.

Ka ko e ngaahi me'a ko eni fekau'aki mo e hopo kuo 'osi hangē ko ē 'oku lau ia ko e mo'ua 'a eni ko eni 'oku toe fakamahino atu pē he na'a ku hanga pē au ia kuo talanoa 'a e fakama'ala'ala Fika 4 ia ki he Fakafofonga 'e taha pē na'a ne ma'u e me'a na'e me'a mai 'aki

‘e he 'Eiki Minisitā. Ko e hopo ia ko e ‘omai e *invoice* ia ko e 1.9 miliona pea vakai’i ‘e he Potungāue ‘a e ngaahi pepa fakamo’oni mo e ngaahi me’a pehē ke totongi ‘oku ‘ikai ke nau fiemālie ki ai. Pea na’e vakai’i ‘e he enau ‘Atita Fakalotofale, pea ne fakafuofua mo e ngaahi me’a ko ia ‘oku ‘oatu, he ko e ngaahi me’a kotoa pē 'Eiki Sea ‘oku tau tui ke totongi mei ha ngaahi me’a. Tatau pē ia pē ko ha taha taautaha pē ko ha ngaahi kautaha ka ‘oku pau ke ‘omai ‘a e ngaahi pepa mo fakamo’oni’i ko e ngaahi me’a ko ē ‘oku ‘omai ‘oku mo’oni ke totongi pea ko e me’a ia na’e hoko.

Vakai’i ‘e he ‘Atita ‘a e Potungāue fakatatau ki he ngaahi pepa mo e me’a ko e 900,000 pē ‘oku tonu ke totongi pea na’e ui ‘a e kautaha ke nau talanoa pea ‘ikai ke nau fiemālie nautolu, pea ‘ave ‘e he kautaha ki he Fakamaau'anga pea nau hopo ai. Pehē mai ‘a e Fakamaau ne vakai’i mahalo mo e ngaahi me’a na’e ‘oatu, totongi pē 820000. ‘A ia ‘e toe holo ange ia ki lalo. ‘A ia ko u tui ko e pa’anga ia ko ē ‘oku pehē ‘oku mo’ua e Pule'anga. ‘Ikai ko e pa’anga ia ko eni ko ē na’e pehē atu e Pule'anga ngali fu’u lahi ē tau ‘ai hē pea ‘ikai ke lotu ki ai e kautaha, pea ko e feitu’u totonu ia ke ne ‘omai e me’a ko e Fakamaau'anga ‘ai pē 8. Pea ko u tui ‘oku ‘i ai e ‘u me’a ke toki fakatonutonu ‘o hoko atu. Ko e me’a pē eni he polokalama ‘a e 'Eiki Minisitā.

‘Oku ai foki hono toe faka’ilo ‘e taha pehē ‘oku anga ta’efaka’apa’apa ki he Fakamaau'anga mahalo ‘e hoko atu ia ki ai, Ko e ngaahi me’a ia ‘oku lave ki ai e Tokoni Palēmia. Ka ko u tui ko e fo’i polokalama lelei ia mo mahino e ngaahi me’a lahi. ‘A ia ‘oku fakalea pē foki ‘a e 'Eiki Minisitā ia pehē na’e ‘ikai ke ta’ofi ha me’a pea tau pehē ‘oku hala. Ka ko e ‘uhinga ia he na’e ‘osi ko eni e ta’u kuo ‘osi ‘a e *tsunami* mo e me’a pea na’e fiema’u ‘e he Pule'anga ia he na’e ‘i ai e ngaahi me’a na’e maumau ‘a e fōsoa mo e hala mo e hā fua ke ‘ai pea na’e ‘osi fakamahino pē ‘e he Minisitā he polokalama ko ia. ‘Ai atu ki he ‘u kautaha ‘e ni’ihi tu’u e kautaha ‘e ni’ihi kuo ‘osi e fu’u maka ‘oatu ki he kautaha ‘e ni’ihi ‘oku ‘ikai ke nau lele nautolu he taimi ko ia pea ‘oku pau ke ala ‘a e Pule'anga ia ‘o fai hono tefito’io fatongia kumi ha ngaahi me’a...

<008>

Taimi: 1205-1210

Lord Tu’iha'angana: ... ka ko u tui ko e ngaahi me’a ko ia ‘oku fakatonutonu ka ko u tui pē au ‘ai pē ia ke ma’ala’ala mea’i pē he ‘Eiki Minisitā ia e ngaahi me’a ko ē ‘oku ‘i he Fakamaau'anga kae fakama'ala'ala mai pē e ngaahi me’a ko ē ‘e lava ‘o fakama'ala'ala mai he ko e me’a ‘oku tau fiema’u ko e mahinó pea ‘oku me’a mai mo e kakai ‘o e fonua tuku pē ia he ko ena ‘oku ke mea’i pē ‘e koe Sea ka ‘oku me’a me’a pē ko e he Minisitā ‘o fakamahino mai e ngaahi me’a tuku e ngaahi me’a ia ‘oku ‘i he Fakamaau'anga ‘o ‘ikai ke tau lave tautolu ki ai ‘alu pē tautolu hē pea ko e fo’i polokalama lelei na’a ke tuku mai tukutuku mai pē ‘e koe heni ke tau ke me’a ki ai e Hou’eiki mo mahino pea tau toki hoko atu Sea mālō.

Mateni Tapueluelu: Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘E Minisitā hangē ko e me’a na’e me’a ki ai e Palēmia Le’ole’o ko u kole atu pē ki he Feitu’u na fakaalaala pē mei he me’a ko ē ‘i fale hopo ē. Ka ‘i ai ha fēhu’i ‘o felāve’i mo ha me’a ‘oku kau he hopo pea ke fakamolemole ‘oua ‘e kau ia he’etau feme’a’akī. Me’a mai angé ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai Fakafofonga Fika 1 Tongatapu.

Tevita Puloka: Tapu pea mo e Sea pehē ki he Fakataha ‘Eiki mo e Komiti Kakato. Mahino ‘aupito pē pea ‘oku ou fakamālō lahi ki he ‘Eiki Minisitā mo e ngāue lahi ‘oku fakahoko ‘i he potungāue ko eni pea mo e ngaahi pole na’e ‘ikai ke fai ha ‘amanaki ki ai ‘o hangē tofu pē ko e ko e mo’ungaafi ko eni na’e pā ‘a ia ‘oku hukitonu ‘a e ngāue ko ia ‘i he potungāue ‘a e ‘Eiki Minisitā.

Sea ‘oku ou fie fakahoko atu pē mu’a ko ‘eku fie talanoa pē ki he Feitu'u na mo e Fakataha ‘Eiki mei he hisitōlia ‘o e kamata’anga mo e lave’i ‘a e motu’a ko eni ki he potungāue ko eni ‘i he taimi na’a ma fakakaungatāmaki lōua ai mo e ‘Eiki Minisitā ‘i he potungāue ko eni. Na’e 2006 ...

Sea Komiti Kakato: ‘E, ‘e Fakafofonga Fika 1 fakamolemole pē ē ki’i tokoni mai angé ki he motu’a ni koe’uhí ko ‘etau feme’a’aki koe’uhí ko e ko e fehu’i ‘a e Fakafofongá mo e fakama’ala’alá ko u kole ki he Fakafofonga ‘e tokoni ‘a e Feitu'u na ki he fakama'ala'ala ‘oku fai he Minisitā ki he Fakafofonga ‘o Tongatapu 4 ke toki ‘oatu ha taimi ki he Feitu'u na kau ki’i tokanga ki he Fakafofonga Fika 4 pē ‘oku fiamālie ki he ngaahi me’a ko eni ‘oku me’a mai he ‘Eiki Minisitā, me’a mai Fakafofonga Fika 4 ‘osi pē ko u toki ‘oatu ki he Fakafofonga 1.

Tokanga ke fakamahino Minisita *MOI* pē ‘oku uesia ‘a e tanu hala he hopo ‘oku lolotonga fekau’aki mo e tanu hala

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea ko e ko e me’a na’e tokanga ki ai ‘a e motu’a ni ia Sea ko e ‘uhinga ko e lipooti pē ‘oku ‘omi he ‘Eiki Minisitā ‘o pehē *‘oku ‘i ai e ngaahi pole ‘i he fokotu’utu’u ngāue ‘oku fetongi ia ‘i he ngaahi ngāue fo’ou na’e te’eki ke fai ha palani ki ai* ko ‘emau tokangá ko e uesia ‘a e ngaahi tanu hala ‘oku mau kole atu pē ‘e ‘i ai ha uesia ‘i he’ene hokohoko atu ko eni ‘Eiki Sea ko e hā leva ‘a e me’a ‘e hoko ki ai ‘a e ngaahi kautaha ‘e tolu ko eni? ‘Oku nau toe ngāue? Pē ‘oku ‘ikai ke toe fakangāue’i kinautolu kae ngāue’i e kautaha fo’ou ia? Ko e hā e me’a ‘oku hoko? ‘Oku ‘oku tu’u ai ‘a e kole ‘oku mau ‘oatu ke tanu homau hala? Ko fē he ngaahi kautaha ‘e fai ki ai ‘a e kole? Ke hokohoko lelei mai ‘etau ngāue he ko e ngaahi fakatonutonu ko eni Sea ‘i he mui’i fakaiku ‘o e ngaahi fakatonutonu ko e kakai ‘e uesia ‘Eiki Sea. ‘O tatau ai pē ia pē ‘oku totongi ‘e ha pa’anga e ngaahi kautaha na’a nau ‘eke pē ko e kā ‘e uesia e kakai ko e pa’anga tukuhau kātoa pea ‘oku nau tali mai ke tanu honau ngaahi hala pea ko u kole atu Sea ke ‘omai ha fakamatala ko ‘etau lele ko eni ‘oku ‘alu ai pē ki fē e ngaahi ‘ū fakatonutonu ko eni ngali ‘e ai hano uesia he ngaahi tanu hala? Pē ‘oku fēfē, fakatonutonu tu’u ‘enau ngāue ko e fakatonutonu? Hopo ‘ata’atā pē kae tu’u e ngāue? Pē ‘oku lele pē ‘enau ngāue mo fai e fakatonutonu? Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

Fakamahino Pule’anga ‘oku lele pē ngāue tanu hala

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea tapu mo e Feitu'u na. Fakamālō ki he Fakafofonga he fehu’i ko eni Sea hangē ko e me’a nau lave ki ai ‘anenai ‘oku fai e ngāue fakataha ia mo e kautaha ‘e tolu ko eni ‘i he taimi ni ‘oku lele e ngāue, ‘oku lele ‘a Vava’u lele ‘a Hihifo lele ‘a Hahake. Mahalo ko e me’a ia mahalo ‘oku, mahalo ko e, sai pē ke u toe tala pē ko e ngāue ko eni ‘oku fai e ngāue fakataha ki ai pea ‘oku lele. Mahalo ko e me’a makehe te u, te u lave ki ai Sea ko e tefito’i fatongia ko ē ‘o e Pule’anga ‘o e potungāue ko eni ‘oku tonu ‘aupito ke ‘oua ‘e uesia mei tu’a ‘i ha fa’ahinga *contract* hangē pē na’e me’a na’e lave ki ai ‘a e Fakafofonga ke ‘oua ‘e ha’u ha taha mei tu’a ‘o fa’u ha fa’ahinga me’a ke ne ha’iha’i ‘a e ngaahi tefito’i

fatongia e Pule'anga he ko e me'a 'oku tonu ke tokanga ki ai 'a e Pule'anga ko ení mo ha toe Pule'anga 'i he kaha'ú ko e ha'u ha taha 'o fa'u ha fa'ahinga me'a pea 'ikai ke ha'iha'i ai e nima 'o e, 'o e potungāue ko eni kae 'ikai ke toe hoko atu hono tefito'i fatongiá. Sai Sea ko e ko e taimi ko eni ko ē na'e 'ikai ke, ke fakahoko ai, na'e hoko ai e ngaahi me'a ko eni Sea na'e, na'e hoko atu pē fatongia ia 'o e Pule'anga mei he ngaahi kautaha maka kehe he koe'uhí 'oku tui 'a e potungāue ia ko e ...

<009>

Taimi: 1210 – 1215

'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue'anga Lalahi: ... ko hono tefito'i fatongiá he 'ikai ke nofo ia ke fai e ngaahi hopó. Pea na'e fakatau e Potungāue mei he 'ū maka kehe pē ia. He kapau 'oku 'ikai ke nau lava 'o fai 'a e lelé pe ko e hā ha fa'ahinga 'uhinga he 'ikai ke tu'u ai e Potungāue ki hono tefito'i fatongiá.

Sai Sea ka ko e me'a 'e taha ke lau ki he Fakafofongá ko e ta'u 'uha eni Sea pea monū'ia pe Potungāue 'oku 'i heni e ngaahi mīsini ko e tokoni ia pea mei Siaina 'oku fai'aki e ngaahi fatongia ko ení. Pea 'oku tuku atu e ngaahi mīsini ko eni ki Vava'u mo Ha'apai pea mo 'Eua 'o kau ai 'a Tongá ni.

Faka'amau 'a e motu'á ni ia kapau na'e 'alomālie lelei 'ikai ke 'uha

Mateni Tapueluelu: Fakamolemole mu'a Sea kae 'oange mu'a e fehu'í ko e 'uhingá he 'oku, 'oku pehē 'e he 'Eiki Minisitā 'oku 'ikai totonu ke ha'u ha taha 'o fai ha fu'u konituleki ke nono'o ai e Pule'angá mei hono tefito'i fatongiá. 'A ia ko e konituleki ko eni na'e fakahoko 'e he Pule'angá pea fakamo'oni ki ai e Pule'angá na'e sivi pe 'e he Pule'angá, 'okú ne hanga 'e ia 'o ta'ofi e Pule'angá mei he'ene faifatongiá.

'A ia 'oku anga fēfē 'a e fa'ahinga me'a ko iá, ke fai e fakamo'oni ke fakahoko 'a e tanu hala pea talamai 'oku ta'ofi e tanu halá ia. 'Oku fēfē ia, ko e fakafekiki ko ení 'e 'osi angé 'oku 'i fē e kakaí 'i he tó 'a e la'ā. Ko mautolu 'oku fiu kole atu ke tanu homau halá kau 'a Sopa mo e vāhenga e motu'á ni he ma'ulaló, tafe e vai ki ai Sea. Fiu hono kole, lolotonga pē ki'i lele atu e kolé kuo tu'u ia, kuo hiki ia ki he ngaahi feitu'u mā'olunga. Pea ko e 'uhinga ia 'oku fai e tokangá Sea ko 'eku mamata hifo ki he līpootí na ko e 'uhinga ē 'oku faingata'a'ia ai e 'Eiki Minisitā. Ko e pehē ko e lilililiu 'a e ngāue, pea ko e 'uhinga ia 'oku fai ai 'a e fehu'í Sea.

Ka ko e ngaahi 'ū fakatonutonu ko ení 'oku mau mūsia ai. 'Oku anga fēfē 'a e hū mai kautaha 'e 3 'o ta'ofi e tanu halá Sea ko e kautaha tanu hala.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'E Sea mālō, mahalo ke ke mea'i pe 'e he Fakafofongá he 'ikai ke tau pule'i 'e tautolu e 'uha 'o natulá. Kau ia he ngaahi 'uhinga 'oku tu'u ai e ngāue. Ka tau ka teuteu ke tau tanu hala he uiké ni ko e fu'u 'uha ko ení he 'ikai ke lava ia. Pea 'oku tonu pe ke mahino'i ia talu mei Sune 'o e ta'u kuo'osí ki he 'ahó ni 'oku meimei 'ova he peseti 'e 50 'a e 'uha e fonuá ni. He koe'uhí te ne hanga 'o uesia 'a e polokalama ngāue 'a e potungāue. Mahalo ko u kole pe ki he Fakafofongá ke kātaki pe 'o ki'i fie mahino mu'a he koe'uhí ko e ngaahi me'a ko eni ko ē ko u lave ki aí 'oku tonu ke mahino.

Ko e ngaahi hala na'e kole 'e he Fakafofongá na'á ma lele atu 'o fai hono tanu. Kau ai mo e ngaahi feitu'u kehekehe pē. Ka koe'uhí Sea ko e lahi ko ē 'o e maumaú 'oku 'ikai ke ngata pe ia 'i Sopa pea mo Pātangata mo e feitu'u ko iá Sea, tofuhia 'a Tongá ni ia. A'u ki Halaliku, ngaahi feitu'u ko ē 'oku mā'olungá, a'u ki Nakolo, Haveluliku, a'u ki Hihifo. Hanu mai pea mo Hihifo, ko e hā e me'a 'e fai 'e he Pule'angá, 'e 'i ai ha ngaahi mīsini 'e lau ngeau hena 'o ō fai kātoa e ngāue ko ení. Mahalo 'oku fakamo'oni'i pe ia mei 'Eua mo Vava'u pea mo Ha'apai.

Ko e fu'u tefito'i fatongia ko eni ko ē 'oku tuku mai ki he Potungāué fakataha pea mo natula. 'Oku 'ikai ke tau lava 'e tautolu 'o pule'i Sea.

Vātau Hui: Sea 'e lava pe ke u ki'i tokoni atu mu'a Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Hou'eiki, koe'uhí pe ko 'etau taimí fakamolemole pe Fakafofonga Fika 17 na'á ku ki'i tuku pe ki he 'Eiki Minisitā ko u tui pē ko u lave'i pe 'oku lahi e ngaahi me'á. 'Eiki Minisitā ko 'eku fakatokanga'i pe ko e kautaha eni 'e 3 'i Tongá ni, Pule'anga, mo e kautaha 'e 2 ē. Ko Vava'u ko e kautaha 'e 1 pea mo e Pule'angá, ko Ha'apai ko e Pule'angá pē, 'Eua ko e Pule'angá pē, kakato loli mo e 'ū mīsini ai. Ka u 'oatu pe fakakaukau koe'uhí ka tau toloi koe'uhí ko 'etau taimí pea mou toki me'a mai 'anai he hū 'a e 2. Ka 'oku te'eki ai ke 'osi e me'a 'oku tokanga ki ai e Fakafofonga 'o Tongatapu Fika 4, tau toloi ki he 2.

'Eiki Sea Le'ole'o: Hou'eiki toloi e Fale Aleá ki he taimi 2.

(Toloi 'a e Fale ki he 2)

<010>

Taimi: 1410-1415

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea Fale Aleá. (*Lord Fakafanua*)

Fokotu'u Sea Fale Alea ke fakangofua teunga talausese mutu mai ki Fale Alea fānau he polokalama Kalofiamama

'Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou'eiki. Mahino pē kiate au ko 'etau 'asenitá 'oku kei 'i he Komiti Kakatō, ka 'oku 'i ai e me'a 'oku 'ai ke u fokotu'u atu ke mou me'a ki ai Hou'eiki. Ko e polokalama ko eni e to'utupú, Kalofiamá ko e fānau palopalema, 'oku 'i ai e ni'ihi 'oku fihia he laó pea 'oku 'i ai e ni'ihi 'oku kei taimi pē ke afe'i 'enau to'onga mo'uí mei he faihiá. Na'e kamata e polokalama ko ení he Falaité pea 'oku faka'osi he 'aho ní pea nau fokotu'u ange ki he komiti 'oku nau fakahoko e ngāue ko ení ke mau 'a'ahi mai ki Fale Alea ke nau a'u tonu mai ki he kau Fakafofongá pea mo e fale fa'u lao e fonuá na'a fie Fakafofonga ai ha taha 'i he kaha'ú.

Ko e polokalama ko ení Hou'eiki 'oku mahu'inga 'aupito ko e hakotupu eni e fonuá ka koe'uhí ko e tu'unga 'oku 'i ai 'enau teungá, 'oku 'ai ke kole atu pē Hou'eiki ke tau faka'atā ke nau lava hū mai 'i he vala ko ē 'oku nau 'i aí. Ko e tu'utu'uni tu'uma'u foki eni e Falé, 'a ia ko e Falé pē te ne lava 'o tuku fakatafa'aki kae faka'atā mai e fānau ke nau hū mai 'i he taimi 3 he efiafi ni. Hou'eiki kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku tokanga ki ai e Hou'eiki mou me'a mai 'Eiki Nōpele Vava'u.

Lord Tu'ilakepa: Tapu pē mo e Feitu'u na Sea pea kole pē mu'a ke u fakamalumu atu pē aofaki 'a e tala fakatapu 'oku 'osi fai he Feitu'u na. Ko e kole mu'a ki he Feitu'u na koe'uhí ko e teuteu pe ko e teunga ko ē 'e tui he fānaú. Ko e hā e teuteu si'i tui he fānaú koe'uhí pē ke mea'i he kau Mēmipá pea toki fai hanau faitu'utu'uni ki ai. Ko e angamaheni pē foki ko e tupenu mo e, ka ke me'a mai angé Feitu'u na pe ko e ...

'Eiki Sea: Ko ia. Na'e 'osi teuteu pē 'enau tupenu ka koe'uhí ko e 'uha ko eni 'anepō na'e viku ai 'enau tupenu ...

<002>

Taimi: 1415-1420

'Eiki Sea: ... 'Oku 'ikai ke u tui 'oku fakapotopoto ke fakamālohi'i e fānau ke nau tui e vala 'oku nga'unga'u. 'A ia ko e vala ko ē 'oku nau 'i ai ko 'enau *uniform t-shirt* 'oku nau vala taha pē pea mo e talausesemutu. 'I ai e ni'ihi 'ia nautolu 'oku nau ma'u pē vala kakato ka 'oku 'ikai ke ma'u kātoa 'a e fānau 'enau teunga totonu ko ia pē 'oku fakahū atu Hou'eiki. Tongatapu 7.

Poupou'i ke fakangofua teunga talausesemutu fānau he polokalama Kalofiamama he'enau nau ō mai ki Fale Alea

Paula Piveni Piukala: Ko ia fokotu'u atu au Sea ke faka'atā pē kapau ko e *uniform* pea 'ikai ke ngata ai ko e kau *observer* pē ke *apply* pē 'etau *dress code* 'atautolu ki he kau Mēmipá kae fakafaingofua'i 'a e faka'amu 'a e Feitu'u na fekau'aki mo e hako tupu 'o e fonua mālō.

Pāloti 'o tali fokotu'u Sea fekau'aki mo e teunga fānau Kalofiamama he ō mai ki Fale Alea

'Eiki Sea: Kole pē ki he Kalake ke tau pāloti ke tali 'a e fokotu'u. 'A ia ko e faka'atā pē eni 'a e to'utupu he 'aho ni pē. Ko ia 'oku loto ki he fokotu'u fakahā mai ho nima.

Tokoni Kalake: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila mo e Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Taione, Taniela Liku 'o Hihifo Fusimālohi, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Palēmia Le'ole'o, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Veivosā Light of Life Taka, Vatau Mefi Hui, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 20.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki he fokotu'u fakahā mai ho nima.

Tokoni Kalake: 'Eiki Sea 'oku 'ikai ha fakahā loto.

'Eiki Sea: Fakamālō atu Hou'eiki te tau liliu Komiti Kakato te u kole atu pē ki he Sea e Komiti Kakato ke fakafoki mai ki he Fale 'i he 3:00 kimu'a pea tau mālōlō mālō.

(Liliu 'o Komiti Kakato he hu mai 'osi kai ho'atā pea me'a mai e Sea 'o e Komiti Kakato ki hono me'a'anga)

Sea Komiti Kakato: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki tala fakatapu ē kuo 'osi hono aofaki 'aneuhu ko u tui 'oku nounou 'etau taimi fakatahá ka 'oku fu'u fiema'u 'aupito ko 'etau ngāue 'oku lahi, 'ikai ke u toe fakalōloa tuku atu pē ki he 'Eiki Minisitā fakamolemole mai ke fakama'ala'ala ange ke 'osi e me'a ko eni 'oku tokanga ki ai 'a e Fakafofonga Fika 4 ka tau hoko atu kia Fika 1 ki he me'a 'oku tokanga ki ai. Me'a mai e Fakafofonga Tongatapu 4.

Fehu'ia tu'unga 'i ai ngaahi kautaha 'oku hopo mo e Pule'anga pe 'oku nau kau he tanu hala

Mateni Tapueluelu: Mālō 'aupito 'Eiki Sea mālō ho'o laumālie ki he ho'ataa ni pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato hoko atu mu'a ke faka'osi atu pē ki'i fehu'i ko eni fekau'aki mo e 'isiū ko eni 'o e tanu hala mo e anga 'ene femaliuluaki taimi 'a ia 'oku tokanga ki ai e lipooti ko eni Sea. Ko 'eku fehu'i faka'osi pē 'a'aku ke matu'aki fakama'ala'ala mai mu'a he 'Eiki Minisitā kātaki pē 'Eiki Minisitā ko u faka'apa'apa'i lahi 'a e ngāue lahi 'oku fakahoko he Feitu'u na. Ko u kole pē au ke fakama'ala'ala mai eni ko e ngāue ko ia ki he tanu hala 'a ia na e 'osi *contract* foki ia he ngaahi kautaha 'e 3 pē na'e fēfē Sea ka 'oku 'osi *contract* ke fakamahino mai ange 'oku kau 'a e ngaahi kautaha 'e tolu ko eni 'i he uma ngāue 'a e Feitu'u na 'o fakatatau ki he *contract* pē 'ikai. Pea kapau 'oku 'ikai ko e hā nai e 'uhinga he kapau 'oku 'ikai ke nau kau ai Sea 'e hā ia kiate kimautolu ko e *spark* ia 'e tolu na'a nau mei kau 'i he ngāue ko eni 'oku mate kitu'a. Ko e 'uhinga kātōa e ngaahi fakamalanga 'oku mau fakahoko atu, ko e kole 'a e kakai ke tanu 'a honau ngaahi hala pea ko e anga ia 'o 'emau faka'amu ke poupoua 'a e uma ngāue 'a e 'Eiki Minisitā ke teka 'i matangi 'a e kole ko ē mo e ngāue 'oku fakahoko mai he kakai mo e sēvesi 'oku fakahoko atu he potungāue 'e 'Eiki Sea. 'A ia ko e 'uhinga ia 'o e fakamalanga 'oku fakahoko atu mole ke mama'o ke pehē 'oku 'i ai ha 'uhinga fakafo'ituitui 'Eiki Minisitā tatau ai pē pē ko hai 'oku 'i he lakanga na 'oku sopusopu 'a natula pea 'oku pau pē ke pehē ka ko u kole atu ke fakama'ala'ala mai ke mahino ko e hā e tūkunga ...

<007>

Taimi: 1420-1425

Mateni Tapueluelu : ... tu'unga 'oku 'i ai e ngaahi kautaha ko ia. Na'a 'oku mau 'amanaki atu mautolu te nau kau 'i he tokoni ki he kole 'o e tanu hala 'oku mau fai, mea'i 'e he Feitu'ú na talu 'eku kole ke fakahoko e tanu 'i Fangaloto te'eki ke tanu a'u ki he 'aho ni. Talu pē me'a ange 'a e Feitu'ú na mo ho'o 'ofisa 'o tau ō 'o mamata ai pea tuku ai pē ai pea ko e 'uhinga ia 'o e kolé Sea ke fakama'ala'ala mai. Mālō 'aupito 'Eiki Sea 'a e ma'u faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngaue'anga Lalahi.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Sea tapuu mo e Feitu'ú na tapu mo e kau Mēmipa e Fale 'Eiki ni. Sea ko e ngaahi kautaha ia ko eni Sea he konituleki, ko 'enau fakatau mai 'a e maka ke ngāue'aki he ngaahi tanu hala 'a e Pule'anga. Sea 'oku nau kau nautolu ia hono fehu'i 'oku nau kau nautolu he tokoni ki he tanu hala ko eni ko ē 'a e Pule'anga. Sea mahalo ko e me'a fika 'uluaki Sea ko e lipooti eni 'o e 2021/2022 'a ia ko e fo'i *time frame* ia koe'uhi ke tau lava ke tau nofo pē ai.

'I he tō mai ko ia 'a e *tsunami* Sea mei Sanuali ki Sune na'e si'isi'i 'aupito 'a e ngāue ia ki he tanu hala. Sea pea te u nofo pē 'i he fo'i *time frame* ko eni Sea. Ko e pehē ko ē ki he 'aonga e fakatau mai 'o e maka ko eni ki he Potungāue 'io 'oku 'aonga 'aupito ia ki he ngāue ko eni ko ē 'a e Potungāue. 'Oku 'ikai ke faka'ikai'i e me'a ko eni, ka kuo pau ke nau ngāue fakataha

pea mo e Potungāue. He na'e 'i ai pē 'a e ngaahi 'uhinga kehekehe, na'e fai ai 'a e 'ikai lava 'o fakalele 'a e 'u kautaha ko eni Sea. Sea ka u ki'i fakatātā pē 'i Vava'u. Kau kole pē ke u to'oto'o atu pē ha ngaahi me'a he ko e *issue* ko eni Sea 'oku lolotonga 'i falehopo ia pea 'oku totonu pē ke mahino 'i 'e ho Fale 'Eiki 'e toki 'i ai ha taimi mei heni pea lava ke tau toki talanoa kakato he ngaahi *issue* ko eni.

Sea ko Vava'u ka u lave pē ki Vava'u. Na'e, ko e tokotaha ko eni na'e tu'u 'aupito pē kautaha ia he 'uhinga kehe 'aupito ia, pea kuo pau ke ala atu 'a e Pule'anga ia 'o fai 'ene ngāue koe'uhi ko hono fo'i tefito'i fatongia ko e tanu hala. Pea na'e fakahoko pē ia 'e he Potungāue koe'uhi he 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia te ne ta'ofi 'a e tefito'i fatongia 'o e Potungāue ki he tanu hala. Mahalo ko e me'a hono .. ka ko e tali ki ai Sea 'io. 'Oku mahu'inga 'aupito e ngaahi kautaha ko eni ki he Potungāue he tanu e hala ko eni ko ē 'a e Pule'anga. Mahalo ko e me'a hono 2 Sea mahalo kuo mea'i pē 'e he Fakafofonga. Ko e ngaahi halal ahi 'i he taimi ko eni na'e tanu 'i Tongatapu 4. Kau ai hono fakalelei'i 'o e fo'i hala 'i Pātangata kau ai hono fakalelei'i 'a e fo'i hala ko eni 'i Popua. Kau ai mo e valitā lōua 'o e Hala Salote. Kau ai kimui ni mai tanu mai ko eni kimui ni Sea 'oku tau 'i tu'a tautolu ia he taimi ko eni Lipooti ko eni Sea.

Totonu pē ke fakangatangata 'a e tali ko eni ko ē mo e ngaahi fehu'i ki he fo'i *time frame* 'o e lipooti ko eni. Māhina 'e 6 Sea na'e 'ikai ke fakahoko ha tanu hala he fonua ni māhina 'e 6. Pea na'e 'ave 'a e tokanga 'a e Potungāue ki he ngaahi me'a kehekehe 'aupito ia, 'a ia 'oku 'asi pē ko eni he poini uluaki na'e lave pē ki ai 'a e fehu'i 'anenai. Na'e 'ave 'a e tokanga 'a e Potungāue ia ki hono fakama'a e fonua ni tafi 'o e efu, fufulu 'o e kinoha'a na'e ha'u pea mo e *tsunami*. Mahalo ko e me'a Ia 'oku tonu ke mahino 'aupito ki he Fale ni. Māhina 'e 6 *time frame* 'o e lipooti ko eni na'e 'ikai ke fai ha ngāue ki he tanu hala 'i he 'uhinga kehe 'aupito pē ia. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Fakafofonga Fika 1 Tongatapu me'a mai.

Fakama'ala'ala Tongatapu 1 ki he founa ngāue 'a e MOW he'ene felāve'i mo e ngāue tanu hala

Tevita Puloka : Tapu ki he Sea, fakatapu ki he fakataha Kōmiti Kakato. Sea hangē pē ko e fakamalanga na'a ku kamata mo ia 'anenai, pea 'oku fakamālō lahi pē ki he 'Eiki Minisitā ko eni, pea pehē ki he ngaahi ngāue 'i he ki'i vaha'ataimi nounou mo e taimi faingata'a na'e kamata mai ai 'a 'ene to'o fatongia heni. Mahino 'aupito pē Sea 'a e ngaahi me'a na'e fai ki ai 'a e tālanga kimu'a. 'O hangē ko eni ko e me'a kuo a'u e fakatonutonu 'i falehopo. Ko u ki'i fakamanatu atu pē 'e au ko e me'a pē ia 'oku angamaheni. Ko e ngaahi kautaha langa pē ko ha fai ha fengāue'aki mo e Pule'anga 'oku fai 'enau *claim*. Pea ko e taimi ko ia 'oku fai ai 'enau *claim* ko e fatongia ia 'o e tu'unga mātu'a 'i he Potungāue ko eni ko hono sivi 'o e *claim* ko ia pē 'oku tonu mo taau 'o fakatatau ki he ngāue kuo 'osi...

<008>

Taimi: 1425-1430

Tevita Puloka: ... pea pehē ki he aleapau 'oku faí. Pea ka a'u atu pē 'o 'ikai ke fai ha fiemālie 'oku fakaike pē ki he Fakamaau'anga. 'I he taimi tatau 'oku ai pē mo e ngaahi aleapau 'a e Pule'anga angamaheni 'oku 'ikai ke o ki he Fakamaau'anga kae o fili ha ... 'a ia 'oku fou 'i he founa ko eni ki he *arbitration* pea 'oku hoko mo e me'a ia ko ia 'oku lahi pē 'ene hokó 'a ia ko e founa angamaheni pē ia.

Ko e 2006 'Eiki Sea kae pehē ki he Fakataha 'Eiki ko e Pule'anga 'o e 'aho ko iá na'a nau fokotu'u e fakakaukau 'a e mahu'inga ke fakamo'ui 'a e ngaahi *private* sekitoa. Na'a nau 'ofa mai ki he kau ngāue fakapule'anga ha fa'ahinga 'oku nau tui 'oku nau fie mavahe mei he ngāue fakapule'angá pea ke toho ai 'enau vāhenga mālōlo 'a ia ko e polokalama *redundancy* na'e fakahoko ai.

'Oku fiefia e motu'a ni Sea ke u fakahā he fakataha ko ení ko e 'Eiki Minisitā 'o e Potungāue Ngaahi Ngāue'anga Lalahi pea mo e motu'a ni ko kimaua 'a e Ongō 'Ofisa Ma'olunga 'i he potungāue 'i hono ui 'i he 'aho ko iá 'a ia ko e Potungāue Ngaahi Ngāue pē ko e *MOW* hono ui fakanounou. Na'e pole ki he fatongia ko ia kae mavahe kitu'a 'o lele motu'a ni ia 'o fokotu'u 'ene kautaha langa pea mo 'eku 'ofisi tā mape na'e me'a mo e 'Eiki Minisitā 'o e 'aho ni 'o fokotu'u mo fai 'a 'ene ngāue tatau. Ko e taha ia 'o e fakakaukau 'a e Pule'anga 'i he 'aho ko ia ko ha fatongia 'oku lava 'e he *private* sekitoa 'o fai pē ko e kakai 'o e fonuá pea 'e tukuange 'a e faingamālie ke nau mavahe mei he Pule'anga 'o fakahoko 'a e fatongia ko ia.

Pea he 'ikai ke u lava ke u fakahalaki Sea ko e me'a 'a e 'Eiki Minisitā 'i he me'a'anga ko ē 'o e 'aho ni pea mo e fokoutua atu 'a e motu'a ni 'i he sea ko ení ko e ola ia 'o e fakakaukau na'e fai 'e he Pule'anga 'i he 2006 pea 'oku 'i ai pē 'a e faka'amu 'a e motu'a ni ke toe vāofi ange 'a e ngāue 'a e Pule'anga ko ení pea mo e ngaahi *private* sekitoa 'i tu'a. Pea neongo 'oku a'u 'a e ngāue 'o hangē ko e kautaha 'e tolu ko ení pea 'oku ou kau pē he tui 'oua te tau toe fu'u tukuaki'i leva 'a e kakai mo e Pule'anga na'a nau fa'u 'a e alepau ko ia. Ka ko u fakamālō pē ki he 'Eiki Minisitā 'a e mahu'inga pea mo e fua 'o e fatongia he kuo tau ai 'a e ngaahi faingata'a mo e ngaahi pole kehekehe.

Tokanga ke vave ni ha 'i ai ha kau taukei/mataotao he ngāue Potungāue *MOI* ke hangē ko ē taimi 'o e 80 & 90

Ko e taha foki e ngaahi me'a 'oku fai e tokanga lahi ki ai 'a e motu'a ni 'a e mahu'inga ko ē 'o e tu'unga fakaako, taukei 'o e potungāue ko ení. 'Oku 'osi 'asi mahino pē 'i he fika peesi fika 151 konga 327 'a ia ko e Va'a ki he Pule'i 'o e Langa Fale pea mo e Ngaahi Sēvesí. Pea 'oku 'osi faka'asi mai pē 'a e 'uluaki fokotu'u mo e poini kuo fakahā mai mei he potungāue ko ení. Si'isi'i e kau ngāue taukei mo mataotao ke tokonia 'o e ngaahi ngāue.

Ko u fakamālō lahi atu pea ko e mo'oni ia 'Eiki Sea ko e lave'i 'a e motu'a ni 'i he taimi na'a ma faifatongia ai mo e 'Eiki Minisitā 'i he potungāue ko ení na'e 'i ai 'a e kau mataotao 'i he mala'e 'e tolu 'i he langá 'a ia ko e kau *architect*, kau *civil engineer* mo e kau *structural engineer* 'o pehē 'o a'u ki he kau *QS* pē ko e kau *quantity surveyor*.

Na'e tokonia lahi 'e he Pule'anga Nu'usila 'a e potungāue ko ení 'i he ta'u lahi 'o 'omai 'a e kakai pea ko e taukei ko ení 'oku ou 'uhinga ki ai mo e mataotao ko ení ko ha kakai na'a nau 'osi ako ma'u ha'anau ngaahi mata'itohi pea nau hoko 'o ngāue 'o a'u 'o lesisita, lesisita 'i he ngaahi sino pē ko e *organization* fakapolofesinale 'o e ngaahi mala'e ko iá.

Ko e vakai 'a e motu'a ni ki he 'aho ni pea mo e ngaahi ta'u atu pē ení kuo maliu atu 'oku 'ikai toe 'i ai ha taha pehē ia he potungāue ko ení. Ne 'osi 'i ai pē mo e tu'unga mātu'a Tonga na'a nau a'u ki he mataotao ko ia. Pea u faka'amu pē 'a e motu'a ni ki he 'Eiki Minisitā ko ení neongo 'oku kau ia he kau mataotao ko ia ka ko e 'Eiki Minisitā ...

Taimi: 1430 – 1435

Tevita Puloka: ... ia. ‘Oku ou ‘amanaki ‘e vavé ni pe hano fakangāue’i ‘e he Potungāue ko ení ha kakai ‘oku nau ‘i he tu’unga mataotao ko iá ke fakafoki ‘a e Potungāue ni ki he taimi ‘o e valungofulú kae pehē ki he hivangofulú. Pea ‘oku ‘ilonga ‘aupito pē ia ‘i he anga e fua fatongia ‘a e potungāue ko ení he vakai ‘a e motu’á.

Ko e taha foki ‘o e mafatukituki ‘e taha ‘o e potungāue ko ení ko nautolu pē ia ‘oku toe nofo ai ‘a e malumalu ko ē ‘oku nau sivi’aki ‘a e ngaahi ngāue ‘oku fai. Pe ko e mafai ki hono pule’i mo hono sivi ‘o e ngāue langá ‘i he fonuá ni, ‘o tatau ai pē ‘o a’u ki he tanu halá. Ka ko e faka’amu ‘a e motuá ni ia ke ‘i ai ha ‘aho he na’e fokotu’utu’u ke pehē. ‘E mavahe e sino ko iá meí he Potungāue ko ení ‘o tu’u tau’atāina.

Ko e founa ko eni he anga e vakai ‘a e motu’á ni ki he ‘aho ní te ne hanga pea ‘okú ne hanga ‘o ‘omai ‘a e ngaahi mafai ‘e ‘i he potungāue ko ení ‘oku malava ke hoko ai ‘a e ngaahi me’a ‘a ia ‘oku talanoa’i pe hangē ko e *conflict of interest*. Pea ‘oku ‘ikai ke tau tui ‘e a’u ‘o hoko ke fai ha *corruption* mo ha ngaahi me’a ka ko e anga ia e vakai ‘a e motu’á ni ki he potungāue ko ení. Pea mo ‘ene va’a ko eni ‘oku ui ko e *building controller* pe ko kinautolu ‘oku nau pule’i e halá. Mo’oni ‘aupito pe pea ‘oku ou fakafeta’i au hangē pe ko e me’a ‘oku toutou me’a ki ai e ‘Eiki Minisitā ‘a e fu’u ta’u ko eni mo e ‘uha lahi faka’ulia.

Pea ‘oku fiefia ai e motu’á ni ia Sea ‘oku ‘i ai e hala ‘i he Sopa ‘o Taufā’āhaú talu hono tanu ‘i he kamata e ‘Eiki Minisitā ko ení mo e ‘uha. Pea na’á ku toki fakatokanga’i he’eku lele mai he ‘aho Tokonakí na’e toe fai e ngāue fakavavevave ki ai ‘o hiki e lēvolo e tanú ki he toe mā’olunga ange ‘a ia ko e ngāue ia ‘a e ‘uhá. Ko u tui pē ko Tongatapu 4 mahalo ‘e a’u pe mo ia, ka ‘oku taau mo ia ke fakamālō ‘i he fu’u ‘uha lahi ko ení ke toe ma’u ange ai e fua ‘a e kau ngāue hono hiki e lēvolo ko ē ‘o e halá

Faka’osí pe Sea na’á ku vakai hifo pē ‘i he mitiá pea pehē ki he meí he *Facebook* pe ko eni ‘a e potungāue ‘oku ‘asi ai pea ko e toe ‘ai mai pē ia ‘e he tu’unga mātu’a ki he motu’á ni ‘a e aleapau ‘oku fai ‘e he Pule’angá pea mo e Siasi Uēsiliaana Tau’atāina ‘o Tongá ki he langa. Pea ko e ‘eke mai pe ia meí he ngaahi fungavaka kehé ngalingali ‘oku nau kau atu pe mo nautolu he muimui ‘i he siasi SUTT. Pea ko e anga pe ia ‘o e ‘eke ‘a e motu’á ni makatu’unga ‘i he ngāue ‘oku fakahoko ‘e he Pule’angá.

Mahino ‘aupito pe ki he motu’á ni ia ‘a e founa kuo ngāue’aki ‘e he Pule’anga ko ení ki he anga hono fakahoko ‘o e ngāue ko eni ‘o e sūnamí. ‘A ia ‘oku mahino pe ‘oku ‘ikai ke fu’u mama’o meí he founa na’e ngāue’aki ‘e he Pule’anga na’e toki ‘osí ‘i he langa ko ē ‘o *Gita*. Ka ‘oku fakamālō lahi kae pehē ki he līpooti kuo ‘omi meí he ‘Eiki Minisitā pea mo ‘ene kau ngāue. Pea ‘oku tui lahi pe motuá ni Sea ‘oku kei fiema’u ‘a e ngaahi me’a ke fakalelei’i, fokotu’u atu, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Fakafofonga Niua 17, hoko mai leva ‘a ‘Eua 11 pea tau Fakafofonga fika 2. Fakamanatu atu pē ko e 3 fakatatau mo e me’a ‘oku ‘omai ‘e he ‘Eiki Sea Fale Alea ki ai, mālō, me’a mai.

Vātau Hui: Tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea Kōmiti Kakató, tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale ‘Eikí ni. Pea ‘oku ou kole ke u hūfanga atu he ngaahi tala fakatapu kuo aofakí. Sea mālo mu’a e ‘omi e faingamālie ko eni pea ma’á e motu’á ni koe’uhí ke fai ai ha lavelave atu ‘i he talanoa ko ia fekau’aki mo e hala pule’angá. Ka ‘oku ou kole pē ‘Eiki

Minisitā ko u tui pe ‘oku tonu pe ke ke tokoni mai ‘o tali e fehu’i te u hanga ‘o ‘oatu ko ení. Ko u kole pe ke ‘ohake angé mu’a ki he peesi 150 ke tau toe foki ki ai koe’uhí ka u ‘oatu angé ‘a e, ko ‘eku fanongo au Sea ‘i he ‘ahó ni hangē kiate au ‘oku nofo pē fakamamafá ‘i Vava’u, Ha’apai, Tonga, ‘Eua.

‘Oku ‘ikai ai ha ‘asi ‘e taha ‘a e ongo Niua, ‘Eiki Minisitā ko e hā kuo pehē ai mātoú. ‘Oku ‘ikai ‘ilo ‘oku ia ko e hā me’a ‘oku pehē ai. Tufa ‘ū mīsini Sea ...

<010>

Taimi: 1435-1440

Vātau Hui: ... fanongo eni ko e fu’u mīsini lahi taha ko ē, ta’u eni ‘oku lahi taha ai ‘a e ‘ū misini, kala ke ‘i ai he misini ia ‘a Niua, tatau pē Niuafo’ou mo Niuatoputapu. ‘Ave ā ha ki’i misini, ‘Eiki Minisitā ko u kole atu kia koe, ki’i me’a mu’a ke ta me’a he ‘a’ahi ko eni ‘a Niua ke ke me’a tonu ki he tu’unga ‘oku ‘i ai e halapule’angá. Tokatāmaki, toka kovi, tatau pē ‘a Niuafo’ou mo Niuatoputapu. Ko hono ‘uhingá he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’angāue ai. ‘Amusia ‘a Vava’u ia mo Ha’apai, ‘amusia ‘a ‘Eua, ko eni ‘oku ‘alu ia ‘o a’u ki Hihifo mo Hahake. ‘Oku kau ‘a Niua ‘i he kongá ‘o Tonga, ko Tonga kātoa kau ai ‘a Niua. Sea ko u ongo’i lahi ‘i he ‘aho ni ‘eku tangutu ka u fakalau pē ko e mīsini ē, ko e tanu hala ē.

Lord Tu’ivakanō: Sea.

Vātau Hui: Lele pē ‘i Tonga ‘eiki.

Sea Komiti Kakato: Ki’i me’a hifo pē 17. Fakatonutonu pe ko ha tokoni ‘Eiki Nōpele?

Lord Tu’ivakanō: Tokoni pē ki he Fakafofongá.

Sea Komiti Kakato: Tali pe ia. Me’a mai.

Lord Tu’ivakanō: Ko ia. Ko u pehē au Sea ‘oku lolotonga tanu hala atu ia he ko ‘ene toki ‘asi mai pē eni he ‘aho ni Sea.

Sea Komiti Kakato: Ke tali pē tokoni Fakafofongá?

Vātau Hui: Tali lelei Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘A ia na’a ke ‘osi tanu hala pē Feitu’u na ia ko ho’o toki me’a mai pē.

Vātau Hui: Te’eki ai, ‘oku ‘ikai, te’eki ai tanu homau halá Sea.

Sea Komiti Kakato: Oh pe ‘i sai.

Kole ha me’angāue tanu hala ke ‘ave ki he ongo Niua pea ke nau kau he lau

Vātau Hui: Ko e ‘uhinga ia ‘eku, mālō ‘aupito si’i fakatonutonu ‘a e Hou’eikí ka ke mou mea’i Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale ‘eiki ni, hau he faka’ofá. Ko Niuatoputapu ko honau halá toka kovi. Na’e valitā, ko e ta’u eni mahalo ko e talu eni mei he 2009 he ‘osi ‘a e *tsunami* toki si’i monomono ko ē ‘oku fai ki he hala ko iá, ko e ‘omi pē ‘a e patapata ‘o lingi ‘o laku pē ai.

Ko 'ene tō pē 'a e 'uhá matafi atu ia pea mau fononga pē mo e faingata'a ko iá. Te'eki ke fai ha tanu hala 'i Niuatoputapu.

Ko Niuafu'ou, 'ata e faka'ofá. Tokatāmaki, toka kovi. Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale 'eiki ni, 'Eiki Minisitā ko u kole atu, 'oku 'i ai pē kau ngāue *MOI* ai pea ka 'alu mo ha taha ke tokoni ki he ngāue, fakafeta'i ka 'oku mau kole, 'ave ha mīsini. He ko u lele atú 'oku fokotu'u mai e 'ū misini 'i he *MOI* hē. 'Ave ha misini ki Niua, 'ave ha taha ki Niua, 'ave ha palau mo ha lola mo ha misini tele ki Niuatoputapu. 'Ave ha palau mo ha mīsini tele ki Niuafu'ou. Sea ko u tui pē 'e ongo eni ki he 'Eiki Minisitā ko ia 'o e Ngaahi Ngāue Lalahí. Ko 'eku vakai hifo ko eni ki he peesi 152, 150, 'ikai ke mau fie tokanga mautolu ki he tanu hala ko eni 'oku 'uhinga ki ai e *contract*. Me'a pē 'oku mau tokanga mautolu ki ai ke 'omai ha mīsini, 'ave ki Niua ka mau kau he tanu halá, pea mau kau he laú.

Ko u sio hifo heni he palani ngāue ko ia 'a e, 'a ē ko ē ki he ongo Niuá ki he'enau palani ngāue ko ē 'a e *MOI*. 'Oku 'asi ai 'oku kau mo e taulangá Sea. Talu eni e si'i to'e 'a Niuafu'ou mei 'anefē. 'Aho ni 'oku kei tokoto pē kafó Sea. Ko e fakahifo ko ē 'a e vaká 'oku fakahifo he mu'a uafú pea 'alu atu, 'osi motu e faha'i ia ko ē ki 'utá ke hoko ko ē ko ē 'a e fetukutuku ko ē ki 'olunga ko ē. Kia mei hē tuku fokotu'u hē, hifo ki lalo ki he 'one'oné toe kia lalo mei ai ki 'olunga. Talu eni si'emaufakatangitangi 'anefē. Talamai 'oku ngāue ki ai e hā, talamai 'oku ngāue ki ai e hā. 'Eiki Sea kae 'uma'ā e 'Eiki Minisitā, 'omi mu'a ha faingamālie ke ki'i lave 'a Niua. Te mau lava pē 'o tokoni, 'oku kei tokoto e kafó. Mahalo kapau te mou lava, 'e te mou me'a ange ke mou tui e sū e motu'á ni pea mo e 'Eiki Pilinisi ko ia 'o e vahefonua Niuá, mālō ho'omou lava ke mou kei me'a mai.

Sea ko 'eku kolé ia Sea 'e lava ke 'ave ha mīsini ki Niua, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahí? Na'e tufa e 'ū loli, 'ave mo ha ki'i loli ke fetukutuku 'aki. Ko e 'aho ni 'Eiki Sea 'oku toka he loto ko ia 'o e kāinga Niuafu'ou, talu e motu honau uafú, mahalo ko e ta'u ...

<002>

Taimi: 1440-1445

Vātau Hui: ...Ta'u eni 'oku meimei 8 pē 9 'oku te'eki lava fai ha tokoni ia, 'oku 'ai ai si'enau faingata'a'ia 'ai ai e faingata'a'ia he uafu mo e motu ko ia 'a e uafu. 'Alu atu 'a e motu'a ni kau he hifo ko ia, fetuku mei lalo 'ohake taimi ko ē na'e holomui pē fu'u taulani mo e mataka mei 'uta 'alu hifo ki mu'a uafu ki he fu'u maka. Sea ko 'eku lea 'a'aku ko eni Sea ko 'eku kole, kole ki he 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi kole ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale 'Eiki ni mou fakamolemole ka mou tokoni mai ki he tu'unga 'oku 'i ai 'a Niua, 'oua 'e 'ai 'o fakangalo'i kimautolu, kātoa e ngaahi talanoa talanoa 'oku fai talanoa pē 'i Ha'apai, Vava'u pea mo 'Eua mo Tongatapu. Fēfē 'a Niua? Sea fakamolemole atu he lea ko eni 'oku ou fai ka ko u kole fakamātoato 'Eiki Minisitā mai ha mīsini ke 'ave ki Niua pea 'omi ha taha ngāue ke 'alu ke mau ngāue mei ai, kapau te ke 'oange 'a e mīsini te mau ngāue'aki 'o fai homau lelei taha kae 'ikai ko ia pē kae lava ke mau ...te mau lava pē mautolu 'o hoko pē he uafu 'a e vaka 'o 'ikai toe ha'u, fanongo 'oku 'ai ke 'omai e kautaha mei fē'ia mai ā ka mau hanga 'emautolu 'o 'ai ha fu'u 'ā maka ai kae 'oange mīsini ke ne hanga 'o fetuku mai e maka 'o feinga'i ke langa hake'aki ka mau lava 'o fononga lelei hifo he me'alele ki uafu.

Ko ia Sea 'a e kole 'oku fai ko eni pea 'oku ou faka'amu pē ke a'u atu 'Eiki Minisitā he ko u sio ko e palani ngāue ni ko eni 'oku si'i kau pē 'a e Ongō Niua ai 'ikai ko ia pē Sea ko e ki'i vaka ko eni 'a ē ko ē ko e Kelesi 'oku lolotonga lele ko u sio hifo 'i he peesi 152 nai 'oku 'asi ai fiema'u ke 'i ai ha kakai *qualify* ke nau ngāue he Mālini. Sea ko e nofo ko ē 'a e Malini

hangē ‘oku nau nofo siofi pē ‘a e ki’i vaka ko ē ‘a Niua vaka ko ē ‘a’aku mo e Tama Pilinisi siofi pea ko e kole atu ha ki’i pasese ke ki’i fakalahi talamai na’e hifo tu’o tolu ‘a e fo’i folau ko eni na’e ‘alu ko ē Niua, fakahifo ki lalo toe lau hake, fakahifo ki lalo toe ‘alu hake.

Veivosa Taka: Fakatonutonu Sea

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu Fakafofonga ko ‘ete fanongo pē he fakatonutonu na’e ‘osi lele ako heni ko e Sea ‘oku fu’u matu’aki mahu’inga ‘aupito ke faitu’utu’uni.

Veivosa Taka: Sea tapu pea mo e Feitu’u na mo e Fale ‘Eiki ni. ‘Eiki Sea ko ‘eku fakatonutonu ko e fatongia ia ‘o e Malini ke fakafuofua’i telia ‘a e ngaahi faingata’a ‘oku hoko ‘oku pēhē kotoa pē ‘a e ngaahi vaká ka ‘oku ‘ikai ko Niua pē fakatonutonu ia Sea.

Vātau Hui: Sea mālō ‘aupito ko u tali lelei pē ‘a e fakatonutonu ko e fatongia ia ‘o e Malini ko e potungāue ‘o ‘anautolu ka ko ‘eku kole Sea ke nau ... ‘oku ‘i ai na’e ‘alu ko eni folau ‘a e vaka ‘alu ‘o toho pea toe ha’u pea mo e fakalahi ‘o ‘emau kau pasese. Ko eni ‘oku talamai ia he ‘ikai ke a’u ia ki ai. ‘A ia na’e ‘omi ia he kakai na’e toe ma’olunga ange ‘enau ‘ilo fakafolau tahi mei he feitu’u ia ‘oku toe ma’olunga ange talaatu ia he kautaha Malini ko ē ‘a e potungāue ko ē heni ‘ikai he ‘ikai ke mou a’u moutolu ki ai. Ko e fu’u vaka ko ē ko e MV Kelesi pē ‘oku nau ‘osi me’a atu ki ai pē ‘ikai *air-con* ‘a loto ‘e nofo e toko 250 ‘i loto pea ko e fo’i fungavaka ko ē ‘i ‘olunga ‘e toe lava ai ha toko 100 tupu ia. Sea ko e fakafuofua ē ‘oku fai he Malini ko ‘emau vaka ‘oku ‘i heni na’e lele ‘alu ki Niuatoputapu ‘ave ki ai ko e ‘osi ia e kakai ko e ki’i kakai pē ia ‘oku lau he Malini pea toenga ‘a e kāinga Niua fekau ke nofo. Toe foki mai e vaka ‘o lele ki Niuafo’ou ‘oku toe pē ko e toe lele mai ko eni ‘e toe lele ‘apongipongi ko e toe lele pē ki Niua ke ‘ave faka’osi ia ‘a e kāinga Niuatoputapu pea mou faka’uta ange ā ki he fu’u fakamole te mau fai, mou tokoni mai Na’e ‘ikai ke ‘i ai ha tokoni ‘e taha ‘a e Pule’anga ki he vaka ko eni Sea, feinga pa’anga pē ‘a e motu’a ni mo e ki’i kāinga ‘omi e fu’u vaka.

Veivosa Taka: Sea fakatonutonu atu.

Sea Komiti Kakato: Ko e fakatonutonu pē ko e tokoni.

Veivosa Taka: Fakatonutonu pē Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai.

Veivosa Taka: Tapu mo e Feitu’u na mo e Fale ‘Eiki. Ko ‘eku ki’i ...

<007>

Taimi: 1445-1450

Veivosa Taka : Ki’i fakatonutonu Sea ko e me’a ‘a e Fakafofonga ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha tokoni ‘a e Pule’anga ki he vaka Niua. Ka ‘oku laumano pē ‘oku mei kilu pē he māhina ‘a e tokoni ‘a e Pule’anga. Ko ia ko e ki’i tokoni pē ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Na’a ke me’a mai ko ho’o fakatonutonu me’a mai Fakafofonga pea ke me’a mai ko e tokoni ia na’a ke me’a ki ai.

Veivosa Taka : Fakatonutonu ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e hā ‘a e pa’anga ‘oku lau kilu ‘oku ke me’a ki ai Fakafofonga. Me’a ki lalo Fakafofonga 17. Na’e me’a ki ai e Fakafofonga Ha’apai 13. Ki’i me’a hifo 17. Me’a mai koe 13 ko e hā ‘a e tokoni ‘a e Pule’anga kuo fai ‘o fakatatau mo ho’o fakatonutonu ki he Fakafofonga.

Veivosa Taka : Sea ko e tokoni ki he vaka ki hono fakapenisini ko ē vaka ke lele ko ē ki Niua ‘oku fe’unga ia mo e 50000 ‘a e fo’i lele ‘e taha. Pea ‘oku ou pehē ‘oku ‘ikai ko ha tokoni ia? Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Ko u kole atu pē Fakafofonga tuku ki he Pule’anga ke nau tali mai ‘oua te mou le’ei ‘a e me’a ‘oku me’a ki ai ‘a e kau Fakafofonga. Me’a pē Feitu’ú na he me’a ‘a Ha’apai kae tuku si’i Fakafofonga. ‘Oku mālie ‘aupito ‘aupito ‘a e si’i me’a mai ‘a e Fakafofonga 17. Fakafofonga 17 fakamā’opo’opo mai ē.

Vātau Hui : Mālō ‘aupito Sea. Sea ko u tui pē Sea ‘oku tonu ke ‘oua toe lele vaka ‘o afe ‘i Ha’apai. Ko hono ‘uhingá he ko eni ‘oku ‘ikai ke loto ‘a e, ka ko e kau Ha’apai pē ‘oku mu’omu’a taha ki uafu ‘o ō ko ē totongi ‘enau ngaahi tikite koe’uhi ko e fie heka he Kelesi.

Sea Kōmiti Kakato : Toko fiha kau pāsese he taimi ni?

Vātau Hui : Toko 90 pē Sea. Na’a mau kole ke ki’i taha hake ke a’u pē ā ‘o toko 200 kuo ‘osi mateuteu e fu’u vaka ni Sea. Pea ka a’u ki he 250 Sea pē ko e 300 kei uta pē ‘e he Kelesi.

'Eiki Palēmia Le’ole’o : Sea ka u ki’i fehu’i ange pē ki he Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a ki lalo Fakafofonga Fika 17.

'Eiki Palēmia Le’ole’o : Toko fiha ko ā na’e tali ko ē mei Siapani ke ngāueaki?

Vātau Hui : Mālō Sea. Ko eni na’a ku toki ‘osi tali atu Sea ko e toko 90. Na’e folau homau vaka tu’utu’uni ‘e he Malini ke folau ki Fisi toe ‘omi ‘e he *naval* ko ia ‘i Fisi ke mau ‘alu hake ‘o toko 250 ko ā pē ko e 300. Ko e fakafuofua ia ‘a e kakai ‘oku nau toe ki’i mahalo hangē ko e me’a ko ē ‘oku ‘asi hē ‘oku ‘ikai ke tokolahi ‘a e ni’ihi ....

Sea Kōmiti Kakato : Sai Fakafofonga ē. Me’a mai ‘a e Palēmia Le’ole’o.

'Eiki Palēmia Le’ole’o: Sea kuo ‘osi fai pē e ngāue kotoa ke tokoni ki he Kelesi. Na’e fai e fale’i ki ai ke kasa ha ‘u sea ke lava ‘o lau. He ko e me’a pē ko ē ‘oku fakangofua ‘e he Malini ko ē ‘a Siapani, ko e toko 90 pea ‘e nofo pē ‘i he 90 kae 'oua leva kuo ‘ai e ‘u me’a ko ia ‘oku fiema’u ke ‘ai. Ko e malu ‘a e fononga ‘a e kakai ko e me’a ia ‘oku mahu’inga Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

Vātau Hui : Mālō Sea ko u fakamālō he me’a kuo me’a mai ‘aki ‘e he Tokoni Palēmia. Mo’oni ‘aupito pē Sea ka ko e hangē kiate au ko e tohi fakahinohino ko ē ‘o e vaka ko e toko 90 ‘i loto nau malu ‘i loto. Ko e toenga ko ē ‘e fo’i kongā ko ē ki ‘olunga ko ē he funga vaka Sea ko e toko 200 mahalo ‘e lava ai. Kapau ‘e pehē ke mau kasa, te mau kasa ka ko e toe fu’u fakamole lahi Sea kapau ‘e tokoni mai mu’a ‘a e Pule’anga.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga fakatatau mo hoku fatongia, fe’unga ko u kole atu ki he Feitu’ú na ke ke me’a hifo ā koe’uhi kuo ‘osi ‘omai e fakahinohino mei he Pule’anga pea ‘oku

mahino ki he kakai e fonua. 'Oku 'i ai ho fatongia ke ke 'alu 'o fakalelei'i kae lava fakahoko e fatongia e Pule'anga 'o 'oatu ho faingamālie ki he tu'unga pāsese ko ia 'oku ke fiema'u. Koe'uhi ka tukuange ki he Minisitā ke ne tali mai ange ho'o kole 'oku fai ko ē 'o e tanu hala Pule'anga. Me'a mai Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Sea mālō tapu mo e kau Mēmipa 'o e Fale 'Eiki ni. Sea ko u fakamālō atu ia 'i he fehu'i 'a e Fakafofonga 17. Sea me'apango ia 'i he Pule'anga ko ia na'e toki 'osi ko e 'ikai ke nau fakakau 'a Niua 'i he polokalama tanu hala ko eni pea hangē ai kuo si'i tāpalasia 'a e Pule'anga ko eni Sea koe'uhi ko e ta'ekau 'a Niua.

Vātau Hui : Sea ko e ki'i fakatonutonu atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato : 'Io fakatonutonu me'a ki lalo 'Eiki Minisitā.

Vātau Hui : 'Oku 'asi he ko e palani ngāue fo'ou 'a eni ko ē na'e toutou lau 'anenai pea ko u pehē na'a kuo fokotu'utu'u fo'ou pehē 'oua te tau toe lau kitautolu ki he Pule'anga ko ē. Ka tau 'ai mu'a he ko e lipooti ki he Pule'anga ko eni pea ko e ngāue ke fai. Sea ka ko e'uhinga pē ia si'eku fakatonutonu atu Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mo'oni 'aupito e fakatonutonu 'oku 'omai 'e he me'a 'a e .. Ko e faka'osi eni ha'aku fanongo 'Eiki Minisitā 'oku ke me'a mai 'aki 'a e Pule'anga ko ē...

<008>

Taimi: 1450-1455

Sea Komiti Kakato: ... na'e 'osi 'oatu 'e he Nōpele he ē he kapau 'e a'u ki ha tu'unga pehē 'e 'i ai e ni'ihi he Fale ni na'a nau 'i he Pule'anga ko 'e ē 'a ē 'oku ke me'a ki ai te nau toe 'omai 'e nautolu 'a e me'a fekau'aki mo e Pule'anga ko 'e ē he ē.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Ikai ke tali ia ko e kupu 112 'ikai toe fu'u fiema'u 'aupito 'aupito ke toe fai ha me'a ko e fakamoveuveu he Fale ni ka ke me'a mai 'Eiki Minisitā.

Tali Pule'anga fekau'aki mo e fokotu'utu'u ngāue *MOI* ki he uafu ongo Niua & mo e MV Kelesi

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea mahalo 'oku mahino ia. Sea mahalo ko e, te u toe foki pē ki he *timeframe* 'o e, 'o e lipooti ko eni 'a ia ko e 2001 ki he, 2021 ki he 2022 mahalo ko e ngaahi fokotu'utu'u kātoa ko eni mo e me'a na'e lipooti mai ko e ngaahi me'a pē ia na'e hoko 'i he fo'i taimi ko ia. Sea me'a ko eni ko ē ki he fokotu'utu'u ngāue atu ko ē 'a e potungāue 'i he taimi ni Sea 'oku, 'oku 'i ai e fokotu'utu'u 'a e potungāue ki Niua kae tuku pē mu'a ke u lave ki ha konga. 'Uluakí ko e uafu 'oku lolotonga fai e ngāue ki he Uafu ko eni ko ē 'o Niuatoputapú 'oku fakapa'anga 'e he *World Bank* 'a e Uafu ko eni ko ē 'o Niuafu'ou pea 'oku 'i ai mo e ngaahi ngāue lalahi ia Sea 'oku mahalo 'oku mea'i pē ia he Fakafofonga ko e tokoni ia 'a e Pule'anga ki Niuatoputapu pea mo e Niuafu'ou.

Te u foki mai ki he vaka ko eni ko ē ko e Kelesi Sea hangē ko e me'a na'e lave ki ai 'a Fakafofonga Ha'apai ko e folau kotoa pē 'a e vaká ki Niua ki he Ongō Niua 'oku 'i ai hono *subsidy* 'oku ai e pa'anga 'oku tokoni ki ai 'a e Pule'anga. 'Oku 'ikai ke u ma'u ki he fō'i mata'ifika ko eni ka ko e folau kotoa pē 'oku tokoni e Pule'anga ki ai. Mea'i pē ia he Fakafofonga mea'i pē he Fakafofonga ...

Sea Komiti Kakato: Sai pē sai pē 'Eiki Minisitā ē. 'E Minisitā Pa'anga ki'i tokoni ki he me'a ko eni 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā ke 'omi e fika 'oku tonu koe'uhí ko e Fale pea mo e me'a mai e kakai 'o e fonua.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu 'Eiki Sea fakatapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga. Ko e folau fakamuimui ko eni 'a e ko e Kelesi na'e 'oatu he Pule'anga e tokoni ko e pa'anga 'e 60,000 mālō.

Sea Komiti Kakato: Ko e tokoni tu'o fiha eni e Pule'anga ki he vaka fakamolemole koe'uhí ko e me'a 'oku me'a 'aki he Fakafofonga he Fale ni?

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Io hangē pē kuo ke mea'i 'Eiki Sea 'oku 'i ai pē foki e patiseti ia 'a e, ki he folau ko eni ki Niua pea 'oku meimei 'ave pē he fakatatau ki he ki he polokalama folau kuo felotoi ki ai 'a e Komiti Niua pea mo e Pule'anga ki he taimi 'e fai ai e folau pea 'e 'oange leva e totongi. 'A ia ko e ta'u fakapa'anga ia ko eni mahalo kuo 'osi a'u pē 'o tu'o, tu'o ono nai 'a e folau mālō.

Vātau Hui: Sea ka u ki'i fakatonutonu atu mu'a 'a e 'a e me'a 'a e 'Eiki Minisitā 'oku te'eki ai ke a'u ko 'emau folau ko eni 'amautolu mei he kongā ki mui e ta'u kuo 'osi 'o a'u mai ki he folau ko eni kei fua pē 'e he 'e he Kelesi. Mahalo pē na ko e fo'i ko 'eku anga 'eku fakakaukau ko e fo'i folau kimu'a na'e ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, Fakafofonga, me'a ki lalo. He 'ikai te ke 'omai 'a e me'a ko ena 'oku ke me'a ki ai koe'uhí te u falala ki he me'a 'oku 'omai he Pule'anga ko e me'a 'oku mo'oni mo totonu ko e Minisitā Pa'anga ē 'oku 'osi 'i ai e 60,000 pea koe'uhí foki na'e fai 'a ho'o me'a 'anenai 'o fekau'aki 'oku 'ikai ke 'i ai ha tokoni 'a e Pule'anga ka ko eni 'oku 'omai he Pule'anga. Pea ko u kole atu ki he Feitu'u na fakamolemole ko e kupu 110 ke tauhi pē 'a e maau 'i he Fale ni. Kuo pau ke ta'ofi 'e he Sea 'a e Sea, pē Sea ha fakamoveuveu 'i he taimi 'e fiema'u ai ke tauhi 'a e maau 'i he Fale Alea. He 'ikai ke toe 'omai ho'o 'uhinga 'e Fakafofonga toe foki pē 'o toe fai ho'o ngāue pea ke me'a mai pē 'i Fale ni kae tuku kae hoko atu 'etau ngāue. Me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā.

Vātau Hui: Sea 'e lava ke u ki'i faka'osi atu ai pē he ki'i kongā ko eni...

Sea Komiti Kakato: Kapau te ke me'a mai pē ha kongā kehe ka he 'ikai te ke me'a ki he me'a ko eni 'oku 'osi me'a mai he 'Eiki Minisitā Pa'anga ko e me'a ia 'oku 'i he mo'oni 'oku 'omi ki he Fale ni pea kapau leva he 'ikai mo'oni 'oku lava pē he Feitu'u na 'o 'omai 'a e me'a ko ia ke fakapapau'i he Fale ni pea 'oku 'i he 'ū kupu ko eni ha lāunga 'a e Feitu'u na pea 'oku pau leva ke 'ave 'e he motu'a ni ki he *Privilege Council* koe'uhí ko e ngaahi lea 'oku 'ikai mo'oni he Fale ni. Koe'uhí ko e 'ū ako ko eni na'a tau fai 'oku mahu'inga ke tu'u e kau Sea 'i he tu'unga ko e Sea 'o 'ikai ke kau 'i ha tafa'aki pea fai honau fatongia kae tatau pē ki he kau Mēmipa 'e 'i ai pē 'ū fakatokanga 'uluaki ua, tolu pea te ke me'a ki tu'a he 'ikai ke tau toe hoko atu 'o hangē ko e founa ko e fakamolemole'i ka ke me'a mai angé ha toe me'a fo'ou.

Vātau Hui: Sea ko e ko e feinga ‘a e motu’ a ni ke fakama'ala'ala atu ko e folau ko eni ‘a e *MV* Kelesi ki Niua na’e ‘omai e tohi mei he mei he Fale Pa’anga ke ‘omai pē mu’a e *invoice* mei he kautaha loló ko e hā e lahi pē ko ē e ‘utu ‘e ‘utu ‘aki ko ia ‘e fai ‘aki hono ‘utú. Ko e ma’u mai ia mei he *CEO* ko ē ‘amautolu ‘a e vaká ka ko u kole au Sea heni fakamolemole pē ko u faka’apa’apa lahi ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ...

<009>

Taimi: 1455 – 1500

Vātau Hui: ... fēfē kapau ‘e ‘omai ā e fo’i *subsidy* ko ē ‘o e ta’ú. Ke mau ‘inasi ai mautolu pea mau hanga ‘o leva’i ai pē. Ko hono ‘uhingá kuo ‘osi ‘i ai ē

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, fakatonutonu atu Sea, mahalo ko e ‘isiū kehe ē ia meí he līpooti ‘a e motu’á ni.

Sea Kōmiti Kakato: Ko u tali ‘e au ia, tali ‘aupito ‘e au e me’a ko iá, fēfē ‘e Fakafofonga, toki kole ha taimi kehe he ‘oku mo’oni e ‘Eiki Minisitā. Te tau foki tautolu ki he līpooti ē, me’a mai ‘Eiki Minisitā fekau’aki mo e ngaahi kole mīsini ko eni he ‘oku ‘io ‘oku mo’oni e Fakafofongá. Fakatokanga’i ‘e he Falé ni me’a na’á ke me’a ki he Falé ni ko e ‘ū mīsini ki Vava’u, Ha’apai, ‘Eua ka ‘oku ‘ikai ke kau e ongo Niua heni, ka ke me’a mai ‘o tokoni mai.

Tali Pule’anga ki he ngaahi ngāue fakalakalaka ma’a e ongo Niua ‘oku ‘ikai ngalo ongo motu he’ene palani ngāue

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea, Sea ko e fokotu’utu’u ngāue mai ko eni ko ē ta’u fakapa’anga ko eni Sea ‘oku kau ai ‘a e ongo Niuá. Pea me’a pango ia ‘e fiema’u ‘aupito e ‘Otu Anga’ofá ke folau pea mo e ngaahi mīsini ko eni. Mea’i pē ‘e he Fakafofongá na’a ma ‘osi talanoa ki ai ‘a e fanga ki’i mīsini ‘e ‘ave ki he ongo Niuá. Sea mahalo ko e me’a ia ke mahino ‘aupito ‘oku ‘ikai ke ngalo ‘a e ongo Niuá he Potungāué ni pea mo e Pule’angá. Pea ko e ngaahi me’a kotoa pē ‘oku ma fa’a pōtalanoa pea mo e Fakafofonga ko eni. Me’apango ia kuo kehe e ‘ahó ni ia, mahalo ko e me’a ‘e taha Sea te u lave ki ai Sea hangē ko e Kelesi ē.

Me’a mahu’inga ‘aupito na’e lave ki ai ‘a e Palēmia Le’ole’ó. Ko e hā ‘a e fo’i mata’ifika ko ē ‘oku fakalao ki ai ‘a e vaká. Sea na’e ‘i ai pē ngaahi palopalema lalahi ‘i he sekita ko eni. Pea ‘oku tonu ke ‘oua te tau toe foki ki ai, ko e hā e me’a ko ē ‘oku tu’utu’uni ko ē ‘i he ngaahi feitu’u fekau’aki pea mo e vaka ko eni Sea. Ke tau nofo pe mu’a ai, kapau leva ‘oku ‘i ai ha me’a te tau liliu.

Kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ‘e liliu fekau’aki mo e vaka ko eni pea ‘ai fakalelei, mai ha kakai ke nau hanga ‘o savea’i fakalelei e me’a ko eni. He ‘ikai ke ‘alu e vaká ia ‘o toho ‘i Fisi pea ha’u ia mo ha mata’ifika kehe. Ko e me’a ko eni kuo pau ke ‘apalai (*apply*) mai ia ki he Pule’angá ko e me’a ko ē ‘oku tonu ke hiki ki hē. Pea kuo pau ke ‘omai ia ke *assess* fakalelei he Pule’angá Sea he koe’uhí ko e ngaahi me’a ia ‘oku pelepelengesi. Sea ko ‘etau talanoa eni ‘a tautolu he mo’ui ‘a e kakai. ‘Oku ‘ikai ko ‘etau talanoa eni ‘a tautolu ia he me’a fakapa’anga. Pea ko e vaha’a folau ko eni Sea ‘oku mahu’inga ke tonu pea tau tokanga’i e kakai ko eni ‘oku nau fefononga’akí.

Mahalo ko e ki’i me’a faka’osí Sea ko e ‘ū tokoni ko eni ‘a e *World Bank* ki he ongo Niuá ‘oku lau miliona Sea. Pea mahino’i ‘e he kakai ‘o e fonuá ‘oku ‘ikai ke ngalo ‘a e ongo Niuá. Kau

ai ‘a e ongo uafú, uafu ‘o Niutopotapú, uafu ko eni ‘o Niuafo’óu. Kau ai pea mo e kongá ‘o e ngaahi hala. Pea ko e ngaahi ngāue ko iá Sea ‘oku ‘amanaki ke tuku atu ia kitu’a ‘e he *World Bank* koe’uhí ke lava ke fakahoko e ngaahi ngāue ko ení, mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, me’a mai Fakafofonga ‘o ‘Eua koe’uhí pe ko kimoutolu na’e faka’ilonga maí. ‘Eua pea hoko mai ‘a Tongatapu 2 pea hoko mai leva ‘a Tongatapu 6 pea mo Tongatapu 5. Pea tau vakai ai, ko e 3 ‘osi me’a mai pē Seá te tau liliu ‘o Fale Alea.

Tokanga ki he palani *MOI* ki he fefolau’aki vakapuna he kaha’u

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea e ma’u faingamālié ke fai atu ha lave ki he līpooti ko ení. Ko e ‘uluaki ‘eku fehuí ‘e Sea ki he ‘Eiki Minisitā ko e me’a ko eni ‘oku tau fanongo ki aí ko e hā leva ‘a e palani ko ē ki he lele ki he kaha’ú. Pea ko u kamata ‘aki pe fehu’í ‘i he tafa’aki ko eni ko ē ki he folau vakapuna sivilé. Ko e ‘ū sitetisitika ko eni ‘oku hā mai ‘i he līpootí ‘oku totonu ke fakatupu hoha’a ia. Ko u tali pē ‘e au ia ‘ene fakamatala ‘anenai ‘o pehē ‘e toe fai mo e ‘ātita. Ka ko e ‘ātita eni na’e toki ‘osí pea na’e ‘i ai mo e ‘ātita kimu’a, ‘oku ‘ikai ke fu’u kehekehe fēfē ‘a e ola ko ē ‘o e ‘ātita. Ka u ‘oatu pe ha ki’i fakamatala ‘e Sea he ko ‘uhingá ē.

Ko e taimi ko ē ‘e fakalele pisinisi ai ko ē ‘a e Pule’angá ko e me’a ‘e 2 ‘oku hokó. ‘Uluakí ‘e liunga 2 ‘a e fakamolé. Ko hono 2 ‘e fepakipaki.

‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ki’i fakatonutonu atu Sea

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io fakatonutonu mai ‘Eiki Minisitā

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko e potungāue ē tau nofo pe mu’a he līpooti e Potungāué. ‘Oku ‘ikai ke fakalele pisinisie potungāué ia he *Civil Aviation*, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io, tali ‘e he motu’á ni, me’a mai Fakafofonga

Tokanga ki he toe fakalele vakapuna ‘a e Pule’anga

Taniela Fusimālohi: Sea na’e ‘ikai ke u ‘uhinga au ki he Potungāué, na’á ku ‘uhinga ki he Pule’angá. ‘A ia ko e me’a eni ‘e 2 ‘e hokó, ‘uluakí ‘e liunga 2 ‘a e fakamolé, hangē pe ko ē ‘oku tau sio ki aí. Ko hono 2, ‘e fepakipaki ‘a e faifatongiá ‘a eni pe ko ē ‘oku tau lolotonga sio ko ē ki aí. Ko e me’a ‘oku hā mai ko ē ka au he taimi ní pea ko e ngaahi līpooti ‘e ni’ihi heni ‘oku hā mai ai ‘a e me’a ko ení, ‘a e kamata ke mahino mai ‘oku ha’u e ta’etokanga ‘o fetaulaki pea mo e ta’etokanga ‘i he ...

<010>

Taimi: 1500-1505

Taniela Fusimālohi: ... fai ‘o e ngaahi fatongia ko eni, he ko e me’á eni ‘e Sea.

Ko e pisinisi ko ē ‘a e Pule’angá ‘oku ‘ikai ko e pisinisi. Ko ‘ene pisinisi ‘a’ana ko e pule pea ko e me’a ia ko ē ‘oku hoko ai ko ē ‘a e fehalaaki ‘o hoko ai ‘a e fakatamakí ko e to’o mai ‘e he Pule’angá ia ‘a e fatongia na’e tonu ia ke tuku ia ki he tokotaha kehe, ke fai ia ‘e ia kae tuku hono fatongia ‘ona ia ko e pule *governance*. Ko e ta’u eni ‘e fiha ‘etau feinga ke tau fanongo ki hono tu’uaki e me’a ko e pule lelei. Ko e hā hono ‘uhinga? He ‘oku tuku e pulé ia hē ke

tuku ai ke fai ke lelei kae ‘alu e Pule’angá ia ‘o fakahoko ‘a e me’a na’e ‘ikai ke totonu ke nei fai ‘e ia na’e tonu ke tuku ia ki he nima taautahá.

Tokanga ki he tō lalo ola ‘atita’i ICAO e MOI ne tonu ke peseti ‘e 90 kae peseti pē ‘e 36

Na’e ‘osi ‘omai hotau tala he kamata’ ‘o talamai, tuku e sekitoa taautaha ke mo’ui. Pea ko u fie ‘oatu au ‘a e setisitika ko ení Sea he ‘oku tonu ke tokanga ki ai ha taha ia ‘oku tokanga lahi ki he mo’uí he ko e me’a eni ‘oku lavelaveili taha ‘i he me’a ko e fefononga’aki ko e folau vakapuna sivile. ‘Oku hā mai he peesi ko eni peesi 54 ‘o lele ai ki he 57 mo e peesi 67 mo e peesi 73 ‘a e ha’u ko ē ‘a e ‘atita ko ē ‘a e ICAO ‘oku tau tō tō lalo atú. Hangē ‘o fakatātā he peesi ko eni 54, na’e fiema’u ia ke tau peseti ‘e 90 ‘etau muimui ki he ngaahi tu’utu’uní. Ko eni ‘oku ‘osi ange e me’á ia ‘oku tau peseti pē ‘e 36. Na’e ‘i ai e ngaahi fehu’i ‘oku ngaue’aki he ‘atitá ko e ngaahi fehu’i ‘e 16 na’e fa’u. Tali atu e 13 pea ‘i ai e tolu ia ai ko e, na’e, ko ia pē na’e fai hono siofi.

Kapau te tau ‘alu ki he peesi ko ē hono 55 ko e Lao Folau Vakapuna Sivilé kuo fuoloa ‘ene *due* he 2014 ke *review* he ‘oku tau muimui he me’a ko ē ‘a Nu’usilá. Ko e 2014, ko e 2022 eni ko e ta’u eni ia ‘e 8 mei ai ‘oku te’eki ke tau fakahoko tautolu ‘a e ngāué. Kapau te ke hiki atu ki he peesi 56 ‘oku hā ai ‘a e tō kehekehe pe ko e faikehekehe ‘e 17 ‘oku ‘uhinga ia ko e ngaahi me’a fakatekinikale. Ka ‘oku ne talamai ‘e ia ‘a e ngaahi tōnounou ‘i he fakahoko ngāué. Ko e ‘atita ko ení na’e toki fai pē ‘i he 2019/2020 Sea.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ki’i fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu me’a ki lalo Fakafofonga 11 ‘Eua.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ‘oku ‘i ai pē ‘a e ngaahi fanga ki’i ‘isiū ia ‘i he me’a ko eni ‘oku lave ki ai e Fakafofongá. Ka ‘oku ‘ikai ko ha me’a ia ke ne hanga ai ‘o ta’ofi ha *operation* ha vakapuna pe ko e potungāué. Ko e mahalo ko e taumu’a e lipooti ia ko ení Sea koe’uhí ke mahino’i ‘aupito he Fale ni pea mo e kakai e fonuá, ko e ngaahi me’a ē ‘e ngāue ki ai e Pule’angá, lolotonga ngāue ki ai. Tau ako mei he kuohilí me’a na’a ke lave ki ai Sea, tau hanga ‘o tohi’i ia ...

Sea Komiti Kakato: Sai pē Fakafofonga ka u ‘oatu ai pē fo’ilea ko ení ke tau tokanga ki ai he koe’uhí ko ‘etau Konisitūtoné ko homou me’a mai ki he Fale ko ení ko e fu’u Fale ‘eiki eni. ‘Oua na’a ke toe me’a mai fo’ilea ko ē ko e lave. Lave ‘a e Tokoni Palēmiá, ko e lave ‘a e Seá, ngaue’aki e fo’i lea, me’a he ko e kau Hou’eiki e Fale ni. Fakamolemole pē ki he Feitu’u na ē.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea. Mahalo ko e, ko e me’á ia Sea ke mea’i he Fale ni pea mo e kakai e fonuá ko e lipooti ko ení ‘oku ‘ikai ke fūfuu’i ha me’a ai. Pea ko e lipooti ia ko ení ‘oku loto ‘a e motu’á ni ia pea mo e potungāué ke ‘omai ‘a e ngaahi me’a ‘oku tōnounou ai ‘a e potungāué. Ko e hā e ngaahi me’a ‘e lava ke fakalelei’i mei he ‘aho ni ki he kaha’ú pea ko e me’a ia ko ē ‘oku ‘omai ai ‘a e lipooti ko ení. Ko e ...

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Minisitā fakatatau pē mo hoku fatongiá ko u fakatokanga’i e me’a ko é ‘oku ke me’a ki ai, fēfē ke ke toki tali mai. ‘Oku ‘i ai e poini ia ‘oku ‘omai he Fakafofongá. Na’e fiema’u ke peseti ‘e 90 ka ‘oku peseti pe eni ia ‘e 36, ‘a ia ko e me’a mo’oni eni ia, ‘omai ho lipootí. Fēfē ke toki tali mai, ko e hā e ‘uhinga e me’a kuo a’u ki ha tu’unga pehē ka ‘oku

fiema'u ke toe lelei. 'Oku 'i ai e kautaha *ICAO* 'oku ke 'osi 'omai he Fale ni ko e kautaha 'atita. 'A ia 'oku ne 'atita'i e fonua 'e 2 'i māmani. Fēfē leva e 'ū fonua kotoa 'i māmani ko eni toenga ko ē 'i māmani? Kae tuku mu'a ki he Fakafofongá ke ne 'omai mu'a 'ene me'á he 'oku mahu'inga 'aupito 'aupito ki he Fale ni, me'a mai.

Taniela Fusimālohi: Sea sai pē foki ...

'Eiki Minisitā Fonua: Sea ki'i fakatonutonu pē fakamolemole Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io fakatonutonu me'a mai 'Eiki Minisitā Fonua.

'Eiki Minisitā Fonua: Tapu mo e Feitu'u na Sea. Ko e fakatonutonu ki he Fakafofongá, 'oku 'ikai ko ha kautaha 'ikai ko ha 'atita 'a e *ICAO*. Ko e *ICAO* ko e fu'u fo'i sino fakamāmani lahi ia 'oku ne pule'i 'a e tafa'aki ki he 'ū fefolau'akí. 'Oku 'ikai ko ha 'atita ia.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā Fonua na'e te'eki ke me'a 'aki ia he Fakafofongá, ko au pe ia nau lave ki aí. Ko e Fakafofongá ia na'a ne me'a pe ia ki he 'atita, ke 'atita'i. Ko au pe ia nau 'ohake he koe'uhí ko au 'oku ou hiki e ki'i *note* ko iá. Ko au 'oku ou ma'u halá. 'Oku ou pehē au ko e *ICAO* ko e kautaha 'atita lahi ia ...

<002>

Taimi: 1505-1510

Sea Komiti Kakato: ... 'A ia 'oku ne 'atita'i 'a Tonga ni mo ha toe fonua ka ke me'a mai Fakafofonga.

Taniela Fusimālohi: Sea 'oku sai pē lelei pē 'a e tali ia 'a e 'Eiki Minisitā 'a e pehē ko ē 'oku fai 'a e ngāue ki he ngaahi me'a ko eni. Na'e mei sai pē ia kapau na'e 'ikai ke toe tuku 'a e fakalele 'o e vakapuna 'i he nima tatau pē. Faka'ofa'ofa 'a e fakamatala ia ko ē 'a e 'Atita 'oku fai mai ia ki he Pule'anga ke ne sivi 'aki 'a e vakapuna.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ki'i fakatonutonu atu mu'a, 'ai mu'a 'eku lipooti 'a'aku ia ke paasi Sea 'oleva 'etau ala 'atautolu ki he ngaahi me'a kehē Sea koe'uhí 'e toe lōloa ai e malanga he Fale ni 'a e lipooti 'a e motu'a ni mālō Sea.

Tokanga ki he kaniseli ngaahi laiseni 'u mala'e vakapuna he *MOI*

Taniela Fusimālohi: Sea ka u a'u mai ki he peesi 57 hono kaniseli 'a ia ko 'eku talanoa ko ē 'anenai ki he ha'u 'a e ta'etokanga 'o fetaulaki mo e ta'etokanga 'o hoko ai ko ē 'a e fakatamaki, peesi 57 'oku fakamatala ai ki hono kaniseli 'o e ngaahi laiseni ko ē 'o 'ū mala'e vakapuna kau ai 'a Fua'amotu pē ko e fu'u tuku pē ia ke pehē ke a'u ki fē nau kei ngāue he *MOI* 'oku lolotonga lele 'a e fu'u me'a ko eni, na'e hoko ia ko e tālanga lahi ia 'i loto he potungāue ko hono hanga he 'ofisa ko ē pule'i e tafa'aki 'o e *Civil Aviation* 'o to'o kotokotoa 'a e *certificate* 'a ia ko e Tonga *Airport Limited* ko ē 'oku ne tokanga'i 'a e mala'evakapuna. Ko e tu'u ko ē he taimi ni ko e mala'evakapuna ko ē 'o 'Eua 'oku palopalema, mala'e vakapuna 'o Ha'apai 'oku palopalema, 'osi taimi ia ke fakalelei'i e funga mala'e 'oku talitali pē ke hoko ha fakatamaki.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ke u ki'i kole ang pē mu'a ki he Fakafofonga ke ne lave mai pē mu'a he lipooti he ko e ngaahi me'a ko eni 'oku te'eki ke ta'ofi ha vakapuna ia puna ki 'Eua.

Sea Komiti Kakato: Minisitā ko u kole atu ki he Feitu'u na e, tokanga 'aupito 'aupito ki he'etau kupu 110 'oku lolotonga 'asi e me'a ko eni 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga 'i he lipooti. 'Oku ke fakamoveuveu e Feitu'u na ia ki he fatongia 'o e motu'a ni ka 'oku talamai he kupu 110 ke ta'ofi 'a e fakamoveuveu 'i he taimi 'oku fiema'u ke tauhi 'a e maau 'i heFale Alea, me'a ko ē 'oku ke toutou me'a mai ko ena 'oku me'a mai e Fakafofonga 'oku 'i he lipooti pea ko u lau 'oku 'i he lipooti ke ke fakamolemole me'a mai Fakafofonga.

Taniela Fusimālohi: Sea pea ko eni na'e kaniseli ia 'a e ngaahi *certificate* 'a e *TAL* mo e *certificate* ke *operate* e ngaahi mala'evakapuna. Ko 'eku talanoa ko eni he na'a ku 'i he potungāue lolotonga hoko 'a e ngaahi me'a ko eni. Ko e me'a ia ko eni 'oku 'ikai ke totonu ke hoko pehē ia 'o 'ai ha fu'u kaniseli pehē he 'oku fai ma'u pē 'a e 'atita pea fai mo e ngaahi *findings* mo e ngaahi me'a ke fakalelei pea fai, ka ko eni 'oku a'u ia ki he ... ko 'eku poini ia ko ē 'oku ou fie foki pē ki ai na'e mei lelei 'a e talamai ia ko ē 'a e ola 'o e ngaahi fika ko eni he 'oku fakatupu hoha'a 'o kapau na'e 'ikai ke nima tatau pē 'a e me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e talanoa.

Tokanga ki he palani *MOI* ki he fepuna'aki vakapuna he kaha'u

Ko e hoko atu 'e Sea 'oku a'u ia ki he peesi ko eni 67 'a ia ko hono fakamuimānoa foki ia ko e hoko e maumau ki he ongo vakapuna 'alu hifo. Ko u tui pē Sea ko e lea 'oku feinga ke talanoa'aki kuo tau tuku ke mokulu pe ngangana 'a e ngaahi me'angāue mahu'inga ko eni. Ko 'eku talanoa ki he *aviation* ko e me'a ia 'oku fu'u mahino 'oku mahu'inga 'aupito pea 'oku pelepelengesi 'a e feinga ko ē ke tau talanoa ki ai, pea ko 'eke ko eni he 'oku kau ai mo e mala'evakapuna ko e hā 'oku kei 'atā ai 'a e vakapuna ia ke puna ki Ha'apai 'oku kovi 'a e mala'evakapuna kei puna pē ki 'Eua 'oku 'osi fai e kole ke fai mo hiki e mala'evakapuna 'o 'Eua ke tu'u hangē ko e mala'e vakapuna 'o Tonga ni, he ko e mala'e vakapuna pē 'o 'Eua 'oku tu'u ia mei he Noate ki he Saute. Ko e toenga 'o Tonga ni 'oku tu'u mei he Hahaké ki he Hihifó ko 'ene tonú ia.

Tokanga ke nofo fatongia *MOI* ke fusia'u lao fefolau'aki vakapuna kae tuku ki he sekitoa taautaha ke fakalele fefolau'aki vakapuna

Sea ko e anga ia 'o e vakai 'a e motu'a ni mo e fehu'i ki he 'Eiki Minisitā ko e hā leva 'etau palani ki he me'a faka-*aviation*. 'Oku fihifihia 'a e faitu'utu'uni 'a e va'a koe'uhí ko 'ene kei hoko ko e va'a 'i he potungāue ko eni. Ko e hā 'oku 'ikai ke tukuange ai hangē ko e ngaahi fonua ke 'alu ia kitu'a 'o fai 'ene tau'atāina 'o fai hono fakahoko 'o e ngaahi tu'utu'uni mo hono fusi ke a'u kae nofo pē 'a e *ministry* ia mo e potungāue 'o fai 'a e me'a ko ē 'oku talamai 'e he Lao ke fai, pea 'ange leva ki he sekitoa taautaha 'a e me'a ia 'oku totonu ke 'ange ki ai hono fakalele 'o e vakapuna. Na'a ku ngali fu'u tō kitu'a 'eku fakatalanoa Sea ka ko u kole fakamolemole pē 'Eiki Minisitā ka ko e anga 'eku ongo'i mo e fehu'i ko e hā leva 'etau palani ki he lele ko ē lele atu kimu'a 'e 'ave 'a e fatongia *civil aviation* ki ha ma'u mafai pē 'e tukuange 'a e *airline* ke fakalelei 'i tu'a kae nofo pē 'a e *civil aviation* fai pē 'a e fatongia 'oku totonu ke ne fai kae lava ke tau 'unu kimu'a mo tukutukuhifo 'etau ngaahi fakamole ki he fai 'a e fatongia mahu'inga ko eni ko ē 'oku tu'u 'etau ongo vakapuna pea tau ō tautolu ia ...

<007>

Taimi: 1510-1512

Taniela Fusimālohi : ...’o tokoni’i e *Air Fisi* ‘aki e pa’anga kae ‘ikai ke tokoni’i hotau kakai. Ko ē ‘oku ‘i ai ‘etau kautaha vakapuna ‘e 2 ‘oku ‘osi *apply* mai kae hanga ‘e ‘Aositelēlia ia ‘o ‘omai ‘a e pa’anga ‘e 500,000 ke malu’i ‘aki ia ‘a e faifatongia ‘a e *Air Fisi*. Ko e fē ‘etau ‘alu ko ē he hala ko ē ke tuku ‘a e sekitoa taautaha ke fai hono fatongia.

Ko hono 2 Sea ko u fie talanoa ki he tafa’aki ko eni ‘o e tanu hala. Kātaki ‘o e uafu Sea koe’uhi ko ‘eku fanongo ki he hanu ko eni ‘a e Fakafofonga mei Niua mo’oni ‘aupito ‘aupito ia. Fu’u tuai ‘aupito ‘a e ngāue ia ki ai he koe’uhi talu e hoko ‘a e me’a ia ko eni he 2018 ‘oku kei fai pē hono feinga’i. Ko ‘eku fehu’i ki he ‘Eiki Minisitā ko e hā e tūkunga ‘oku ‘i ai ‘a e uafu ia ‘o ‘Eua pea mo uafu ‘o Ha’apai he na’e ‘osi mahino pē ke fakalelei’i. He ‘oku hangē ko ‘eku fakamalanga ‘anenai, kuo kamata ke ngangana hifo ‘a e ngaahi me’a ia kae ‘ikai ke tau tokanga. Ko e hā hono ‘uhinga he na’e ‘ikai ke tau tokanga kitautolu he kuohili ke tauhi ‘a e ngaahi me’a ko ia.

Ko hono hoko Sea ko e me’a ko eni ‘oku ‘asi mai he lipooti kuo liliu ‘e he Pule’anga ia ko eni ‘a e palani pea hoko ai ‘a e palopalema. Ko ‘eku talanoa eni ki he halá he koe’uhi kuo kamata ke ‘asi hake ‘a e ngaahi lāunga fekau’aki mo e hala. Ko ‘eku fie ‘eke ki he ‘Eiki Minisitā he na’e ‘i ai ‘a e sisitemi na’e ‘osi *design* ai na’e ui ko e *Roads Asset Management System* . Ko e sisitemi ko ia te ne ‘otometiki pē ia ‘ene hanga ‘o talamai ko e ‘u hala ē ‘oku totonu ke fai mo tanu. ‘Oku ‘ikai ke fai’aki ia ha fakamahamahalō he ‘oku tānaki ‘a e ngaahi *data* fakauike pea ne talamai ‘oku totonu ‘a Tongatapu 4 he ‘oku fai ia kae tuku ‘a Tongatapu 1 he ko e me’a ia kimui ia ‘a e hala ia ko ia.

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga fakamolemole ē koe’uhi pē ko ‘etau taimi me’a hifo. Kātaki pē koe’uhi ko e tu’utu’uni hotau Fale ni, tau fakamā’opo’opo pē. Tau mālōlō ‘i he taimi mālōlō totonu ‘a e Fale. ‘I he foki mai ko ia ‘a e Fale ‘e ‘ikai ke tau toe foki mai he Kōmiti Kakato te tau foki mai tautolu ki he Fale Alea. Ka tau mālōlō.

(Na’e mālōlō heni ‘a e Fale)

<008>

Taimi: 1530-1535

Sātini Le’o : Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Alea (*Lord Fakafanua*)

Talitali Sea ‘a’ahi mai ki Fale Alea fānau he polokalama Kalofiamā

‘Eiki Sea : Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki. Ko u fiefia he efiāfi ni ke u talitali lelei ‘a e fānau ako mei he Fakaola ‘eku Kalofiamā, pehē foki ki he kau tauhi mo e Kōmiti ‘oku ou Sea ai ‘oku fakalele ai ‘a e polokalama ko eni. Ko e kemi eni hono 4 ‘oku fakahoko ma’a ‘etau fānau Hou’eiki hangē pē ko ia ‘oku ou fakamatala ko eni ‘aneuhu. ‘Oku talitali ‘e he Fale Alea kinautolu he efiāfi ni ko e faka’osinga eni e ‘aho ‘e 4 ‘enau ...

<008>

Taimi: 1535-1540

Eiki Sea: ...ako pea mo e ngaahi lēsoni fakataukei taumu'a pē ke afe'i 'a e to'utupu mei he faihia mo e mo'ui angahala. 'A ia ko e faingamālie ko eni Hou'eiki ko u fie tuku atu ki he kau Fakafongā kapau 'oku 'i ai ha'amou lea fakalotolahi ki he fānau ke nau fanongo mai kia kimoutolu tautefito ki he kaveinga 'oku mou 'i ai mo e lakanga mahu'inga ko e Hou'eiki Fakafongā 'o e Fale Alea 'o Tonga. 'E 'i ai pē 'eku amanaki 'oku mou hoko ko e kau taki 'oku tā sīpinga lelei ke hanga e, 'a e fānau nau fie hoko ko ha taha hangē ko kimoutolu. Tongatapu 1. Kātaki koe'uhí pē ko 'etau taimí pē tau miniti 'e ua pē.

Fakalotolahi Tongatapu 1 'oku 'i ai e 'amanaki lelei ki he fānau he polokalama Kalofiamā

Tevita Puloka: Tapu ki he 'Eiki Sea pehē ki he Fale Alea 'o Tonga pehē 'eku fakatapu ki he fānau ko eni 'oku mou muimui mai 'i he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ke mou 'ahia mai 'o mou kau mai mo kimautolu ko e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Sea ko e, ko e fiefia 'a e motu'a ni ia 'i ho'o me'a mo ho'o taki mai e fānau ko eni he nau muimui atu foki 'i he Feitu'u na ki he fakataha ko eni 'a e IPU na'e fai ko ena 'i Bahrain pea na'a ke me'a mai ai fekau'aki pea mo e kulupu ko eni 'oku taki ai e Feitu'u na ko e fānau ko eni.

Na'e foki mai 'a e motu'a ni 'o toe ki'i taimi 'i Nu'usila pea na'a ku ma'u faingamālie ai mo e tu'unga mātu'a pea pehē ki he tu'unga finemātu'a na'a mau folau mautolu ko e Komiti 'Akapulu 'a Kolomotu'a. Na'a mau ō 'a'ahi ki he 'oku ai e me'a 'oku 'i Nu'usila pē ko e *organization* 'oku ui ko e Fonó pea ko e taha 'o e taumu'a ngāue 'a e Fonó ko hono tokangaekina makehe 'o e fānau 'oku 'ikai pē kuo nau 'osi li'aki 'a e akó hūfanga he fakatapu pea nau ō 'o 'ikai toe 'i ai ha 'amanaki ki ai. 'Oku lahi hono ngaahi 'uhinga 'o'ona. Na'e fakafiefia e lele 'a e motu'a ni ko e matāpule 'oku CEO 'i he Fonó ko e matāpule Tonga ia. Pehē ki he tokotaha 'oku taki 'i hono fakalele 'o e ngaahi ngāue kitu'a *operation* toe kau atu ki ai pē ai mo e tokotaha 'oku ne tokanga'i 'o e me'a fakapa'anga tokolahi taha 'o e ngaahi lakanga 'i he Fonó ko kinautolu ko e tu'unga mātu'a mo e tu'unga finemātu'a Tonga na'a mau a'u 'o 'a'ahi ki he'enua 'apiako ako tufunga 'a ia 'oku nau tokanga makehe pea 'oku 'osi tali ia 'e he *New Zealand Qualification Authority* 'a e ako tufunga 'oku nau fai ai ke tali ke nau ō ai 'o ma'u e *certificate* ko ia 'o tali fakafonua ke fakahoko e ngaahi ngāue langa mo e ngāue fakatufunga.

Ko e fānau 'oku tokangaekina ko eni 'oku a'u pē ko e hā e ngaahi 'uhinga mahalo 'oku 'alu e mātu'a ia 'o ō ngāue kae li'aki ako pē 'a e tamasi'i ia honau 'apí. Pea 'oku 'i ai e taimi 'e ni'ihi ne 'osi kau pē ia he ngaahi talaloto na'e faí mo'ua atu e tangata'eiki he inu kava hūfanga he fakatapu pea toki ma'u pē ia ha mālōlō 'ikai ai ha tokanga ki he longa'i fānau ko eni 'o a'u ki he ngaahi mātu'a mo e ngaahi fāmili kuo nau movete.

Ko e tokangaekina 'oku fai 'e he Fonó ki he fānau ko eni 'oku a'u ki he kī ko ē 'o e ngaahi 'apí 'oku tuku ia he kau 'ofisa ngāue 'a e Fonó ki he taimi ko ē 'oku 'ikai ke fai e taliui ki he ako 'oku 'ikai ke nau 'asi atu kuo nau a'u nautolu ki ai 'o hangatonu ki he 'api 'o fakaava hū atu ki he loki mohe hūfanga he fakatapu 'o fau mai e matāpule ke ha'u 'o 'alu ki he akó.

Kuo mahino pea 'oku tokangaekina 'e he Pule'anga Nu'usila 'a e Fonó 'i Nu'usila pea pehē ki he UNDP hono fakapa'anga. Fānau, na'a mau a'u 'a e motu'a ni 'o fe'iloaki mo e fānau kuo nau langa 'a e ngaahi fale, ngaahi e ngaahi me'a fakamea'a, ngaahi e tesi, ngaahi naunau fale na'e 'ikai ke 'i ai ha 'amanaki ia 'ia kinautolu. 'E 'osi mahino 'e 'i ai e fānau 'i he Fonó 'i Nu'usila 'e a'u ki ha taimi 'e 'alu 'o fokotu'u ha'ane kau langa pē ko ha'ane kautaha langa 'o ma'u mo'ui ai 'ene mātu'a kae pehē kiate ia pea matu'otu'a. Ko e 'uhinga 'oku faka ...

Taimi: 1540 – 1545

Tevita Puloka: ... fakamāfana Sea ki he motu’á ni ‘eku vakai atu ki he fānau ‘okú ke me’a mai mo iá. Ko e lahilahinga pē ena ‘o e fānau ‘a eni ‘oku ou fakahoha’a ki ai na’á ku fe’iloaki mo ia ‘i Nu’usilá.

Fānau ‘oku ou tui lahi ‘oku ‘ikai ai ha taha ia ‘e ta’e’aonga pea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha taha ia ke pehē ke tupu hake ‘o palopalema. Ko e ‘uhinga ia ‘oku ou tui ‘oku tataki ‘e he Seá ‘a kimoutolu kae pehē ki he tokoni lahi ‘a e faifekau ko eni ‘okú ne tokanga’i e pilīsoné he lave’i ‘a e motu’a ni, he ‘oku ‘i ai ko ē ‘a e ‘amanaki lelei kiate kimoutolu.

Ko e timi ‘akapulu ko ē ‘a Kolomotu’á ‘oku ou fiema’u ‘aupito ‘e au e fa’ahinga palotoloto ko ená ke mou me’a ange ki ai ‘o tau ‘akapulu he fu’u timi hau ko iá. Mo e teu ‘alu ko eni ki Falanisē kae toe pehē ‘oku ‘i ai mo e ki’i mutu’i kautaha langa mou me’a ange ki ai ‘o ngāue ai ke ma’u ai ha’amou silini hūfanga he fakatapú.

Sea ko ē me’a ko ē ia ‘oku māfana ai e motu’á ni pea ko u fakamālō lahi ki he fakaafe ‘okú ke fai mai ki he fānau ko eni pea ‘oku ‘i ai pē ‘a e ‘amanaki lelei ki ai, leveleva e malanga.

‘Eiki Sea: ‘Eua 11, me’a mai.

Akonekina e fānau Kalofiama hā pē ha ngāue te nau fai ke fai pē honau lelei taha

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea kae fai pē ha pou pou ma’á e fānau, ‘oku ou tui ‘oku mou ‘i he ta’u ko ē ki lalo ‘i he ta’u 25. Ko u tui pē ‘oku mou kei ako kātoa pē, ko ‘etau sitetisitika ke mou hanga ‘o ‘ilo’i ko u tui ko ē peseti ‘e 40 hotau tokolahí nau ‘i lalo he ta’u 25. Ko e palopalema lahi he ‘ahó ni ‘e fānau ‘a e ‘ikai ke ma’u ha ngāué. Ka ‘oku ‘i ai ho fatongia ia ‘o’ou ke ke fai e fatongia ko ē ‘oku ‘oatu ko ē ka koe he taimi ní ke ke tokanga ki he akó. Ko ē akó ko ē me’angāue lelei taha ia ke langa’aki ha sosaieti ‘oku tu’u mo’ungá.

Na’e talamai ‘e he Fale Aleá he ‘aho ‘e taha, ‘a ia ko e fai ‘emau ako pehé ni ‘ikai ko ha Fale Alea. Ke u tu’u ‘o fai ‘emau lotu, ‘ikai foki ke u ‘ilo ha ngaahi veesi folofola ka na’á ku kamata’aki ko ē ‘a e lea ko ení, ‘a ia ko ē lea e taha e kau Palesiteni ‘iloa ‘o ‘Amelika ko ‘Epalahame Lingikoni. *Whatever you are, be the best*, ‘i he’ene tui ke hoko ‘a ‘Amelika ko ha fonua lelei ‘i he kaha’ú kuo pau ke ‘uluaki ‘i ai hono kau tangata lelei.

Ko e hā pe me’a ko ē ke sai ai pe ‘oku ke faka’uli pe ‘oku ke ‘akauniteni pe ‘oku ke faiako pe ‘oku ke faifekau pe ‘oku ke ‘ofisakolo pe ‘oku ke Minisitā pe Fakafofonga Fale Alea, ‘ai ho lelei tahá, ko e me’a ia ‘oku fiema’ú. Na’a mau ō atu he ‘a’ahi ‘e taha ko e ta’u eni ia mahalo ‘e hongofulu tupu mei ai ki Fisi. Mau ō ki he ki’i ‘apiako ‘oku ‘ave ki ai fa’ahinga kuo nau tō lalo kinautolu he akó. ‘A ia ‘oku ‘uhinga ia na’a nau hola nautolu, nofo pē nautolu he foomu 3 pē ko e foomu 4 pea nau ... ka na’e fokotu’u e ki’i ako ko ení ke toe puke mai nautolu. Pea ko ‘emau sio he tohi ‘oku tohi ‘i tu’a he loki akó ‘oku talamai, ko ho’o ‘i hení ke ke ako ha me’a ‘oku ‘aongá pea ko hono uá ke lava ‘o ma’u ai ha’o mo’ui. Ko hono tolú ke ke ako ke ke hoko ko ha tangata’i fonua lelei. Ko u tui fānau ko e ‘ahó ni, lahi e ngaahi palopalemá, ‘oku ‘ikai ke lahi fe’unga e ‘ū me’a ia ke tau vahevahé. Ka ke fai ho fatongia fika ‘uluaki ko e ako, he koe’uhí ko ho’o akó te ke ‘ilo. Pea ko e taimi ko ē te ke ‘ilo aí te ke hoko leva ko e maama ki ho fanga tokouá.

Ko e ‘ahó ni ‘ikai ke tau toe lava tautolu ia ‘o faka’ikai’i ‘a e hake’uta mai ‘a e faito’o konatapú, ha’u fakataha ia mo e faihiá, ha’u fakataha ai mo e fai ‘o e ngaahi tō’onga ‘oku ‘ikai ke taau ia ke fai ‘i hotau fonuá ni. Ka koe’uhí ke tau hoko ko e kau tangata’i fonua lelei ‘o Tonga kuo pau ke ke fuofua tokanga ki he me’a ‘oku ‘oatu kia koe he sōsaietí he ta’u ‘okú ke ‘i aí. Fai ho’o akó pea fai ho lelei tahá, ka ‘i ai ha’o ngāue, fai mo ia ‘aki ho’o lelei tahá. Pea ka ke a’u mai ki ha tu’unga ‘okú ke sio, ‘oku mou sio mai kia kimautilu ko eni mo e tu’unga mau ma’u, ke ke kei fai pē ho lelei tahá he ko e finangalo ia ‘o e ‘Otuá. ‘Ofa atu kiate kimoutolu hono kātoa.

‘Eiki Sea: Me’a mai Ha’apai 12

Fakalotolahi ki he mahu’inga ke ‘i ai ha misi fānau Kalofiama kae lava ke ma’u ha’anau kaha’u lelei

Mo’ale Finau: Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea, ‘e fānau ko u ‘ofa atu kiate kimoutolu, mālō ho’omou lava maí. ‘Oku mou ‘ilo ko kimoutolú ...

<010>

Taimi: 1545-1550

Mo’ale Finau: ... ko e ‘amanaki’anga kimoutolu he kaha’ú hotau fonuá. Pea ‘i he tui ko iá kapau teke ma’u e tui ko iá mo e ongo ko iá māfana te ke lava ‘o ikuna pea ‘i ai e, ‘a e taumu’a lelei ki ho’omou mo’uí. Ko ‘emau ‘i hení ko e kau Fakafofonga kimautilu ‘o e Kakaí kau ai ho’omou ngaahi mātu’á mo kimoutolu. ‘I ai ‘aho ‘i ai e ni’ihi ‘o kimoutolu ‘oku ou tui t eke tu’u mei he tu’unga ko ení. Kuo pau te ke tui pea ke misi ki ai. Ko e fo’i lea faka-Pilitāniá ko e *dream*. Kapau he ‘ikai ke ‘i ai ha’o *dream* ha’o misi ‘e faingata’a ke ke a’u ki he tāketi pe ko e feitu’u te ke fononga ki aí. Ka ‘i he’eku hū mai ko ē ki hení ‘oku ou ongo’i ‘a ho’omou laumālié mou fakalongolongo pea mou sio fakamama’u kia kimautilu. ‘Oku ou tui ‘oku ‘i ai homou misi ke mou a’u ki ha kaha’u lelei ‘i ha ‘aho.

Kimu’a ke faka’osi ‘eku ki’i miniti ‘e 2 ‘oku ‘i ai e ki’i fo’i kupu’i lea ko e ki’i fo’i fekau na’e ‘omai he motu’a he ‘univēsítí ‘i ‘Amelika, ko u loto ke u ‘oatu he lea faka-Pilitāniá pea te mou angimui mai kiate au, ‘ilo lelei pe au te mou lava. Ko e ki’i fo’i sētesí ‘oku pehé ni, *If you want to conquer the world, make your bed first. If you want to conquer the world, make your bed first.* Ta’u ‘ai fakataha. *Ready, go. If you want to conquer the world, make your bed first. Again If you want to conquer the world, make your bed first.*

(Pea na’e angimui ‘a e fānaú ki he lea ‘a e Fakafofongá.)

Talamai angé ha taha e ki’i fo’i sētesí. Te ke ‘aí? Sai pē ka u ‘ai atu pē au. Kapau ‘oku ke loto ke ke hanga ‘o *conquer*, ko e *conquer* ko e ikuna’i ‘a māmani kātoa ‘a māmani. Mou fanongo ki he tau ko ē ‘i *Ukraine* ko e feinga ke *conquer*. Kapau te ke loto ke ke hanga ‘o ikuna’i ‘a māmani kuo pau ke ke tomu’a ngaahi ho hā? Faka-Tonga? Lea mai ‘oua te mou mā. Ngaahi e hā? Mohe’angá. Hikinima koe na’a ke ngaahi ho mohe’angá ‘aneuhu? Mou sio ki ai he mo’oni e me’a ko u talaatú, toko 4. Sai ko e poini eni. Ko u fa’a talaange ki he’eku fānaú, ‘oku ‘ikai ko e faka’ofó’ofá, *no*. Ko e poiní ‘ete ki’i tukuange ‘a e *first task* ‘a e fuofua ngāue ko ē ‘i ha’ate ‘ā hake ke te lava’i ‘o ikuna’i. Pea ko ‘ete ikuna’i pē te ke hū kitu’a, ‘ikai ha me’a te ke ta’elava koe ‘o fai. He ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘ikai te ke lava ‘o ngaahi aí he ‘oku ke

fakapikopiko. Ko ho tu'u hake pē koe 'o fakapuna pea ke 'alu koe ia, he 'ikai te ke lava koe 'o fai ha ngāue.

Ko ia 'oku 'oatu e ki'i tukupā ko ení ko u fa'a tukupā pē ki he'eku ki'i tamasi'i, ko u talaange ko e 'uhingá te ke to'o ho piló mo ho tupenú te ke luelue takai. Mahalo pē na'a miniti 'e nima, ka ko e miniti 'e nima ko íá 'oku mahu'inga he 'e 'i ai ho visone ke ke fakakaukau'i ho mo'uí he ko e fuofua *task* ia ke ke ikuna'í.

Ko ia ai 'oku ou 'oatu e ki'i me'a ko ení pea ko u 'ilo pē 'e Sea 'oku 'i ai homou kalasi mo homou sivi, ko u faka'amu ange pē ko e 'aho sivi, 'aho tukú te tau tu'u kātoa ki 'olunga na mou ikuna e ki'i tukupā na'a ku 'oatú, pea ke fakamatala ki hono ola ki ho'o mo'uí. 'E 'i ai e me'a lelei 'e hoko kiate koe, neongo 'oku *simple* ka 'oku faingata'a ke ke hanga 'o fai he 'oku ke fakapikopiko ke ke *achieve* 'a e *first task*. Ko ia ai 'i he'ene pehē ko u toe *repeat* atu, *If you want to conquer the world, make your bed first*. Mālō 'aupito.

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 4.

Mahu'inga ke fai hoto lelei taha ha ngāue pe 'oku te fai

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na Sea kae 'oatu pē mu'a ha pou pou ki he, kamata 'i he Feitu'u na pea mo e ngāue 'oku fakahoko ki he fānaú kae pehē ki he Tangata'eiki Faifekaú 'a e tuku pē mu'a ke 'oatu ha ki'i pou pou nounou ki he'etau fānaú, ko e kaha'u 'o e fonuá. Ko e motu'á ni ia ko e angahala kae tuku pē mu'a kae 'oatu ha ki'i, ha ki'i pou pou. Malanga 'a e tangata 'evangeliō 'iloa ka kuo pekia ko *Bill Graham*. Na'a ne pehē, ko e taha eni 'a e me'a 'oku matū'aki faingata'a ki he to'utupú ke ako'i honau taimí, ke nau hanga 'o 'ilo 'a e nounou 'o e taimí.

Mautolu ko ení na'e 'i ai e taimi, mau ma'u e to'onga fakato'utupú ke helu e 'ulú, tui e sote lelei tahá pea fakamaniami 'i he halá ki he falekoloá pe ko e *bar*. Ko e fo'i taimi ko íá, nounou e nounou *brevity of time*. Ko 'a fē pē, tula e 'ulú, ha'u e kovi 'a e sió, nounou kuo kamata ke 'eke hoto konisēnisi kia kita ko e hā 'ete ngāue kuo fai ke 'aonga 'ete mo'uí. Fānau, nounou 'aupito e taimí. Tupu ai e lea 'oku tohi he Saamé, ako'i mai kia mautolu ke mau 'ilo 'a e nounou 'a e taimi ...

<002>

Taimi: 1550-1555

Mateni Tapueluelu: ...Kae tutupu 'ia mautolu ha loto poto. Ko u 'ilo 'oku lahi 'a e fa'ahinga akonaki ko e fana pē ki 'olunga ke ke minisitā, ke ke loea pe ko e toketā he 'ikai ke tau a'u kātoa tautolu ia ki ai.

Ko u fie hanga 'o 'oatu ha talanoa mo'oni 'o ha kakai 'oku nau feinga 'o tatau pē pē ko e hā 'a e talēniti 'oku 'ia nautolu he 'oku 'i ai 'a e talēniti 'i he taha kotoa pē ko e ngafa 'o kitautolu ke to'o mai ia kitu'a 'aki 'a e leleitaha teke ala lava *not being the best but being your best*. Ko u lele atu ki Nu'usila he ki'i fakataha poate hūfanga atu he fakatapu 'e 'Eiki Sea mo Hou'eiki poloka e *bathroom* 'i he feitu'u ko ē na'e fai ai 'a e fakataha, lue mai 'a e tokotaha ko e tokotaha eni ko ē 'oku ne ha'u mo 'ene fu'u loli fai e ngāue ki he *bathroom* fakaava e paipa hē mono atu ai e uaea mo e mīsinī ha'i holomui kātoa kimautolu mo homau suti ko e 'uhinga ko e ha'aha'a 'o e ngāue ko eni, talitali pē ke maau mau toki hū atu mautolu mau suti 'o me'a 'i homau me'a'anga. Ko u luelue mai au ia 'o tu'u mo e tokotaha pālangi ko eni tu'u 'ovalolo pē 'a e

tokotaha ko eni ko u pehē atu ko e hā ‘a e palopalema? Talamai ‘e ia ‘osi sai ia ke sio ki he ki’i mīsini ko ē hū pē ki loto ‘oku tapili ‘a mu’ a ia me’a pē ‘oku tau ai ma’u ‘aluhifo pea ma luelue mai luelue atu e tokotaha ko eni tau ‘ene fu’u loli sepitiki kae luelue ‘oku ‘i ai ‘ene kau ngāue luelue mai ia ko ‘ema lue mai eni ki he’ene me’alele tu’u he fu’u mesiti (*Mercedes*) ‘alu hifo hono ‘ovalolo suti ia heka ia pehē mai ia *I wish you the best* homou fakataha uehe *hang on* ko u fakatalanoa atu ki ai talamai ‘e ia ko u fakataha au tatau pē mo e fakataha ‘a ‘au. ‘Io fakataha *business* ‘io talamai ‘io ‘oku ‘i ai ‘eku va’a pehe ni ‘e 17 ‘i Nu’usila ni milionea ia. Hā e me’a ‘oku ne ngāue’i ngāue’i’aki e lelei taha kapau ko e ngoue, tufunga, *security* ‘ai ‘aki e lelei taha *it will bring the best out of you*. Ko u ‘ofa lahi atu kiate kimoutolu leveleva e malanga.

‘Eiki Sea: Tongatapu 2.

Fakalotolahi ki he fānau ke nau tui ‘oku malava pe ‘a e me’a kotoa he’enau tui ‘oku malava

‘Uhila mo e Langi Fasi: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea fakatapu ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga fai pē ha ki’i tokoni nounou pē ki he fānau ko eni, fakafiefia ‘aupito fānau e vakai atu kia moutolu he efiāfi ni. Ko ‘eku vakai atu ko eni kia kimoutolu ‘oku ‘ikai ke ngata pē ia ‘ia kimoutolu ‘oku ou sio atu au ‘o a’u ki he ta’u ‘e 10 ki he 20 ka hoko mai. ‘Oku ou sio atu ki he kau tangata lalahi ‘oku nau ngāue ko e fehu’i te mou ‘ifē he ta’u 10, 20 mei heni? Hangē ko e me’a na’e me’a ki ai e Fakafofonga ‘o Ha’apai 12 mahalo ‘e ‘i ai e ni’ihi ‘ia kimoutolu te mou ‘i he Fale ko eni ‘oku malava ‘oku malava e me’a ko ia, kapau te mou tui te mou lava.

Ko kimaoutolu ko eni ‘i Fale ni ‘i he ‘aho ni fānau na’e ‘ikai ke fakafokifā pē kuo mau ‘i heni. Na’a mau fou hake he hala ko ena ‘oku mou ‘i ai he taimi ni fou hake ko e fu’u hala ena kuo papa ena ‘i māmani. To’utangata ki he to’utangata ke fou mai ai, pea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha anga ia ‘e fo’ou. Ka na’a mau tui te mau lava hā ‘a e ngaahi me’a na’a mau fai pea na’a mau tui te mau lava. Ko e hā e ngaahi me’a na’a mau fai na’a mau tui ki ai te mau lava pea ko u tui kapau te ke tui te ke lava, te ke lava.

‘Oku ‘i ai mahalo e ni’ihi ‘ia kimoutolu ‘oku mou fakapikopiko he ako. Ko e ako ia fānau ‘oku kamata pē mei hono fānau’i mai kita ‘o a’u ki he ‘aho ko ē ‘oku te mate ai. Pea ‘oku ‘ikai ko lokiako pē ‘oku fai ai ‘a e ako, ‘oku ke ako koe ‘i he feitu’u kotoa pē. ‘Oku mou takitaha mo’o kimoutolu ‘a e talēniti na’e foaki atu he ‘Otua ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi me’a ia ‘oku mou lava ‘e moutolu ‘o fai ‘oku ‘ikai ke mau lava mautolu ‘o fai. ‘Oku ‘ikai ke ‘uhinga ‘ete Fakafofonga Fale Alea pea ‘oku te lava kātoa ‘e kita e ‘ū ngāue ‘o mamani ‘o fai. ‘Ikai, te lava pē ‘o fai ‘a e ngaahi me’a ‘e ni’ihi. ‘Oku ‘ikai ke te lava ‘o fai ‘a e ngaahi me’a ‘e ni’ihi pea kuo pau ke te kole ki he ni’ihi ko ē ‘oku nau lava ‘o fai ‘a e ngāue ke omi ‘o fai.

Te u ‘oatu ‘a e ki’i talanoa ko eni. ‘Oku ou manumanumelie’ia ma’u pē he’eku sio ki he ngaahi fu’u *trailer* ko ē ‘oku lele holo ngaahi fu’u loli uta lolo mo e ngaahi fu’u loli uta koniteina ‘eku manumanumelie’ia he kau faka’uli ...

<007>

Taimi: 1555-1600

‘Uhila Moe Langi Fasi: ... he’enau lava ‘o pule’i ‘a e fu’u loli hono, he ‘oku ‘ikai foki ko ha me’a faingofua hono fakaholomui’i holo e *trailer*. ‘Oku ou sio atu au ‘e ‘ikai pē ke u lava ‘e au ‘o fai ‘a e ngāue ko ia ‘o a’u pē ki he’eku mate. He ‘ikai pē ke u lava pea te u vale pē au

he faka'uli *trailer*. 'A au ko eni na'a ku ako he 'univesiti 'o ma'u mai e 'otu mata'itohi ko u vale au he faka'uli *trailer*. 'Oku lava ia 'e he tama 'e taha tama ia na'e 'ikai ke 'alu ia 'o ako 'univesiti. Lava lelei 'e ia 'a e faka'uli *trailer* me'a ia 'oku 'ikai ke u lava 'e au. Ko e fekau ia kia kimoutolu he 'aho ni 'oku 'i ai e me'a te ke lava. Kumi e me'a ko ē te ke lavá nofo ai pea 'oua na'a ke toe hē mei ai me'a ko ia.

'Oku ou fakakaungatāmaki he ki'i kautaha ta'efakapule'anga 'oku mau tokangaekina 'a e ni'ihi ko ia 'oku fakafoki fakapule'anga mai mei tu'apule'anga ko e faihia, 'a ē 'oku tau fa'a ui ko e kau tipota. Ko e taha 'o e ngaahi me'a na'a mau fakatokanga'i 'i he talanoa mo e ni'ihi ko eni, lahi 'a e fa'ifa'itaki 'a e to'utupu kia kinautolu tokua ko e kau *oversea*, tokua ko e kau omi mei muli pea ko e ngaahi me'a ko ia 'oku nau fai 'oku *cool*, faka'ofa'ofa he koe'uhi ko e tō'onga fakamuli faka-*oversea*. Pea 'alu leva e to'utupu 'e ni'ihi 'o ma'u hala 'o muimui 'i he ngaahi tō'onga ko ia, 'o nau tō ai ki he faingata'a tō ai ki he tafa'aki 'e taha 'o e lao koe'uhi ko e ngaahi feitu'u 'oku 'ikai ke nau sai'ia ai.

'Oua te mou fa'ifa'itaki noa'ia. Mou tui ki he me'a ko ia 'oku mou tui ki ai, pea mou falala kia kimoutolu te mou lava, 'oua te mou lotosi'i mou lotolahi. Hangē ko e me'a na'e me'a ki ai 'a hoku kaungā Fakafofonga. Lahi 'a e ngaahi faingamālie kehekehe 'oku 'ikai ko loki ako pē. 'Oku 'ikai ko e loea pē 'oku 'ikai ko e toketā pē 'oku 'ikai ko e faiako pē. Na'e 'i ai 'a e me'a 'a e Palēmia 'o Nu'usila he taimi 'e taha ko *Helen Clarke*. Pehē 'e he fefine ko eni 'oku lahi ange 'a e vahe ia 'ene palama 'i he fu'u Palēmia. Mou sio ange ā ki he ngaahi faingamālie pea 'oku 'ikai ke ngata pē 'i he palama, ko e tama 'uhila ko e tama tufunga ko e tama heu sima, tama 'ato fale. 'Oku nau tānaki 'enautolu 'a e pa'anga 'o lahi ange ia he kau Fakafofonga Fale Alea ko eni hangē ko kimautolu.

Ko ia ai fānau mou tui te mou lava *believe in yourself* 'oua 'e lotosi'i pea 'oua 'e fa'ifa'itaki noa'ia. Ko u 'ofa lahi atu kia kimoutolu pea 'oku ou faka'amu pē kapau te u mo'ui fuoloa 'osi ha ta'u 'e 20 ke u 'eve'eva mai ki he Fale Alea 'o Tonga 'oku ou faka'amu ke u sio ki ha taha ni'ihi 'o kimoutolu 'oku mou me'a he ngaahi sea ko eni. 'Ofa lahi atu kia kimoutolu.

'Eiki Sea : Me'a mai 'Eiki Tokoni Palēmia.

Talatalaifale ki he fānau mahu'inga e ako ke fai hono taimi totonu kae 'oua ako tōmui

'Eiki Tokoni Palēmia : Mālō Sea. Ko u tomu'a fakatapu pē ki he Feitu'ú na 'Eiki Sea tapu foki ki he Tama Pilisnisi mo Hou'eiki fakatapu atu ki he Fakafofonga Fika 1 mo e Hou'eiki Fakafofonga e Kakai. Fakatapu foki ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga mo e Hou'eiki Minisitā e Kapineti.

'Eiki Sea ko e 'aneafi foki na'a tau fe'iloaki ai 'i Hu'atolitolu pea fai ai 'a e ngaahi lea kehekehe pea mo tau malanga. 'I he 'aho ni, na'a ku lele atu 'i he toe kuata ki he 12:00 kātaki pē Sea na'a ku ki'i hola ta'epoaki. Koe'uhi na'a ku 'alu 'o fakahū 'a e kau 'a e *partner* 'a e fānau...

<008>

Taimi: 1600-1605

'Eiki Palēmia Le'ole'o: ... tauhi Sea mo e kau sela te nau hū ki Monifooti 'o ako.

Ko e ako foki 'oku 'i ai e Talēkita 'o e Ako 'oku nau tu'uaki e ako tokamu'a. Ako lolotonga, ko e fānau ko eni ko e ako tōmui eni Sea 'oku nau 'i ai. Ko e ako tōmui ako tokamui pea ko u fakahua ange faka'amu ko e ako ko eni ke mou ma'u ai ha 'ilo ke fai 'aki homou kaha'ú ako tufunga ako 'enisinia pehē ki he *electrician* fai kātoa eni 'i Monifooti Sea. Ko e faka'amu pē 'a e motu'a ni ko u manatu ki he 'aho 'e taha na'e fai 'emau malanga 'i Tolitoli pea ko e lau himi na'e vahe atu takitaha pē tamaiki he me'a. Pea ko e taimi ko ē na'e lau himi ai e tokotaha 'oku meimei 'uma he faliki he feinga ke lau e himi. Ko u pehē atu ki he Faifekau hā na'a ke 'ave ai e himi ko ē ki he tamasi'i pehē mai ko e hā? Ko e himi ē ia mahalo na'e ngangana e mata'itohi ia he 'oku 'ikai fiu feinga e masi'i ke lau 'a e himi.

Ko ia ko u faka'amu pē 'e Sea fakamālō atu 'ofa he fānau ni ke 'oua na'a nau a'u ki ha taimi 'oku nau ako tokamui ai 'o hangē ko e ni'ihi ko eni ne u lele 'o fakahū kinautolu ki Monifooti 'Eiki Sea 'ofa atu.

'Eiki Sea: Mālō 'Eiki Tokoni Palēmia me'a mai 'Eiki Minisitā.

Fakamamafa'i mahu'inga 'o e lotú ke ō fakataha mo e mahu'inga ako e fānau

'Eiki Minisitā Ngoue: Mālō 'aupito 'Eiki Sea. Pea tapu mo e Feitu'u na kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale ni pehē foki ki he'etau fānau ko eni. Fānau ko e ko e ki'i pou pou 'oku ou tu'u hake mo ia mahalo 'e kehekehe pē 'a e ngaahi faka'uhinga ka 'oku 'ikai ke u fakatokanga'i 'a e me'a ko eni. 'Oku 'ikai ke u tui 'oku mo'ui e fonua ni mei he akó 'oku ou fiema'u fānau ke fakatokanga'i ange ko e lotú na'e 'uluaki tali 'e he fonua ni. Pea toki tānaki mai ki ai 'a e akó. Pea ko e me'a lalahi ia 'oku ou tui 'oku tonu ke na ō fakataha pē 'oku 'ikai ke u fakatokanga'i ha fu'u fakamamafa ki he lotú ka 'oku ou fiema'u ke u talaloto 'aki 'a e 'uhinga 'oku, 'eku 'i he kau mai ki he Fale ni.

Ko e teuteu ko eni 'o e to'u Fale Alea ko ē ke hū mai ki he lolotonga ni 'oku ne 'osi 'eke 'a e ... 'io ko e kātaki pē he 'oku ou kau 'i he tafa'aki ko ē 'o e kau Nōpele pea ko e fili e kau Nōpele 'oku koe'uhí ko Tongatapu 'oku pau ke u fili he toko tolu ko e toko ua kehe pea toko tolu 'aki au. Pea ko e teuteu e fili na'a ku talaange ai 'oatu 'eku filí ma ha'a taha ka ko au he 'ikai ...

<009>

Taimi: 1605 – 1610

'Eiki Minisitā Ngoue: ... te u fili 'iate au. Ka 'i ai ha taimi 'oku ou 'i he Falé ni ko e finangalo ia 'a e 'Otuá ke u 'i heni. Pea ko e 'uhinga ia 'eku 'i heni fānau, ne hoko ia, ne 'ikai ke u fili 'iate au ke u hū mai ki heni. Ka na'e fakakouna ko ē 'e he 'Otuá 'a e Hou'eiki ke nau fili 'iate au 'o 'uhinga ai 'eku hū mai ai ki he Falé ni.

Ko u tui 'oku mahu'inga 'aupito fānau ke mou mahino'i na'e hū mai 'a e kau misinalé ko e feinga'i ke fakalotu'i 'a Tongá ni. Pea 'i he lotu ko ē 'a e fonuá na'a nau toe ako'i pē mo tautolu. Pea ko e fuofua Konisitūtoné ko e Tu'i ko iá na'á ne tali 'a e lotú peá ne finangalo ki he akó mo pou pou'i 'o a'u mai ki he 'aho ko eni. 'Oku 'i ai 'eku 'ofa atu kiate kimoutolu pea 'oku ou tui 'e tānaki atu mo e lotú ki he akó, ki he ngāue 'oku mou faí, mālō.

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 6

Dulcie Tei: Mālō Sea, Tapu mo e Feitu’ú na Sea, Tapu ki he ‘Eiki Palēmia Le’ole’ó pea mo e Kapinetí. Tapu atu ki he Tama Pilinisi ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e kau Nōpelé. Tapu ki he kau Fakafofonga ‘o e Kakaí kae ‘atā kiate au ke kau atu he talamonū mo e ‘ofa ki he fānau ko ení.

Fiefia pē Sea ‘oku ‘ikai ke u mamata ki ha fānau fefine he efiāfi ni ka ‘oku tui pē ‘oku ‘ikai ke tuku kinautolu. Kuo pau pe ke fakakau kinautolu ‘i ho’o polokalama lelei ko ení.

‘Eiki Sea: Ko ia ko e *camp* pe eni ia ki he fānau tangatá.

Teke e mahu’inga ko ha taha ‘oku to’a mo malohi ke ma’u ivi mo falala ‘Otua

Dulcie Tei: Mālō, pea ‘oku ou ta’utu pe ‘i hoku fokoutua’angá ‘o mamata atu mo ki’i laulau ‘oku ‘ikai ke tonu, pe ‘oku tonu ko ā ko e ‘i he toko valungofulu ‘a e fānau ko ení pe ‘oku fu’u kakato pe ‘ikai. ‘Oku ma’u ‘a e ‘ofa lahi atu ki homou fanga ki’i fofongá mo ho’omou ngaahi mo’uí. ‘Oatu ‘a e fakamālō lahi ki he Seá pea mo e fakakaukau lelei kuo fakahoko koe’uhí ko e mo’uí ‘a e fānau ko ení pea mo honau kaha’ú. ‘Oku ‘ikai ngata pē ‘i he’enua ngaahi mo’uí ka koe’uhí ko ha ngaahi kaungāme’a te nau uesia ‘i honau hala fonongá.

Ki’i me’a si’isi’i pe ia ko u fie fakaa’u atu he efiāfi ní koe’uhí he ‘oku hangē ki he ki’i mahino lekeleka ‘oku ‘iate aú he efiāfi ni ko e fānau eni ‘oku nau palopalema’ia ‘i he fuhú nai pea ‘oku toe ‘i ai pe mo ha ngaahi palopalema kehe. Ka ko e ‘uhinga ‘o e fuhú kiate au koe’uhí ko e tau’aki tangata pe ko hai ‘oku to’á.

Pea te u foki pe ki he tohi ‘okú ne fai hotau fakahinohinó ki he folofolá ‘oku ‘i ai e lau ‘a e Saamé he 34. Ko u tui ‘oku ‘osi ‘atu pe ia ‘e he kau faifekau he tokoni ko ē kiate kimoutolú, ‘a e 34 veesi 8 ‘okú ne kouna ai kitautolu. Mou kamata ki he ‘Eiki’o ‘ilo ‘oku sai, ‘oku monū’ia ka ko e kinautolu ka ko e to’a vehe ka u toe ‘ai atu monū’ia ka ko e to’a ‘oku hūfanga kiate iá. Ko e to’a fēfē koe, ko e to’a koe ‘a hai? Ko e ‘ahó ni ko e fa’ē au, fakafofonga atu ‘a e ngaahi fa’ē kotoa pē, he ‘ofa atu kia kimoutolu. Pea mo fakaa’u atu pē ‘a e ki’i me’a si’i ko eni tānaki atu ki he ngaahi akonaki lelei kuo mou fanongo pea kuo mou ma’u ‘o a’u mai ki he ‘aho ní. Ko e to’á ko e to’á ko e tokotaha ko ē ‘oku mālohí mo to’á ko e tokotaha ia ‘oku hūfanga ki he ‘Eiki. ‘Oku ou ‘ofa lahi atu kia kimoutolu.

<010>

Taimi: 1610-1615

Dulcie Tei: ... ‘Oku ou fakamālō atu he ma’u faingamālié, mālō.

‘Eiki Sea: Mālō. Me’a mai ‘Eiki Nōpele Tongatapu.

Teke mahu’inga e ako vokasio mo tekinkale ma’a e to’utupu

Lord Tu’ivakanō: Tapu pea mo e Feitu’u na Sea, fakatapu foki mo e Fale Alea ‘o Tonga pea pehē ‘eku fakatapu ki he fānaú. Sea ‘oku, ko e tu’u pē ‘oku ou ongo’i pē he koe’uhí he ko e kamata’anga ‘a e ngāue ‘a e motu’á ni ko e faiako au pea nau faiako ‘i he Tonga *High School*. Ka ko e va’a ko ē na’a ku tokanga’i ‘i he Tonga *High School* ko e va’a ko ē ki he sipotí he ko e me’a pe ia nau sai’ia ai ko e sipotí. Kae kehe na’e lele mei he 1975 pea a’u ki he, pea nau

lele atu pē ‘o ako ‘i muli he 88, foki mai ‘o toe foki mai pē ki he Potungāue Akó. Ka ko e 84 nau ‘alu ai ‘o tokanga’i e Potungāue Akó ‘a e Va’a ko eni ko e To’utupú, ‘Ulungaanga Fakafonuá mo e Sipotí.

Kae kehe na’e lava ke u fai ‘a e ngāue pea hoko atu ai mo e ako ‘i Malēsia māhina ‘e 3 ‘o fekau’aki pē pea mo e To’utupú. Ko e me’a na’e mahino mai kiate aú ‘oku lahilahi ‘a e faingamālie ki hotau to’utupú pea ‘oku ‘i ai mo e ngaahi faingamālie ki he ako fakatekinikale mo e ako fakakovasió *vocational*. Ka ko e, ‘a ia na’e, pea na’e ‘i ai ‘a e ngaahi faingamālie kimui ‘o fokotu’utu’u ‘a e ngaahi ako ki he to’utupú pea mo kinautolu taimi ko ē ‘oku fai ai ko ē tutuku ‘a e ngaahi akó ki he me’a ko e taki. Pea ‘oku te fiefia pē he ngaahi ‘aho ni he ‘oku ‘i ai ‘a e fa’ahinga ‘i he tafa’aki ko ē mo e fa’ahinga he tafa’aki ko ē ko e kau *student* pē he mahalo ko au ‘oku motu’a taha ‘i he Falé ni. Ka ‘i he taimi tatau ‘oku fai ‘a e tokanga kia kimoutolu, ‘uhí he nau pehē pē au. Na’e ‘ikai ke u poto au. Mahalo na’e toki kamata pē matalatala hake ‘a e ‘atamaí mahalo ‘oku mei onongofulu. Kae kehe ko e faingamālie ki he akó ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hano taimi ‘o’ona.

‘Oku ou manatu’i ‘i he’eku kei, na’e ‘omai kinautolu ko e ‘ahi’ahi’i ia he ‘Ene ‘Afió ko e kau Fakafofonga ke omai ‘o fakafofonga ko e kau Kapineti. Na’e ‘oatu ai ‘a e toko fā mei heni. Kae kehe ka ko e, ‘o mau a’u ki he tu’unga ko iá ‘a ia ko e, nau ngāue ‘i he Potungāue Ngāué. ‘Oku ou manatu’i na’e ‘ave na’e fiema’u ‘a e kakai pe ko e ki’i fa’ahinga ke o ‘o ngāue ‘i he *mining*, ‘a ia ko e keli’anga maka ‘i ‘Aositelēlia. Ka koe’uhí ko ‘ene Minisitā na’e lava ai ke ‘ave ai ki’i fāmili nau ma’u mo’ui mei ai. Pea hokohoko mai ‘a e ngaahi me’a ‘ou ha’u ki he Potungāue ko eni ‘o kamata e Potungāue ko eni ‘oku ui ko e *Internal Affairs*.

Pea ko u tui ‘oku manatu’i pē he Fakafofonga ‘Euá he ko ‘eku *CEO* ia, ‘a e ngāue ki he *training*. Na’a ma fai e *training*. Pea na’e ‘ikai ke ngata pē ‘i he *training* ko iá vokāsió pea mo e tekinikalé ka na’e ‘ave fānau ko e ‘akapulu pea ‘oku ‘i ai e fa’ahinga kuo nau va’inga he *All Black* pea ‘oku nau va’inga he *Brumbies* he *Australian*. Kae kehe ko e ngaahi, ko e faingamālie ia tamaiki ‘oku, ‘oku ‘i hē ia, ‘oku ‘i ai pe ia, kae ‘ai homou lotó ke mou loto lahi ka ko e me’a pē ko u kole atu ki he Pule’angá ke mou hanga ‘o ...

<002>

Taimi: 1615-1620

Lord Tu’ivakanō: ...Fai pē ko e fokotu’u ‘a e ngaahi me’a ko ia ‘e lava ke ma’u mei ai ‘a e faingamālie ma’a e fānau - fakalahi ‘a e ako fakatekinikale mo e ako fakavokāsió he ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi faingamālie pea ko ia ‘oku ‘i ai ‘a e fiefia ka ko e hangē ko ē ko e me’a ‘a e ‘Eiki Nōpele mei Ha’a Havea mālō kuo liliu eni ‘o lotu he ko Tu’ivakanō tokotaha pē na’a ne tali ‘a e lotu ‘i Ha’a Havea pea ko ia toe ‘ai pē ke talaatu kia moutolu fānau neongo ‘a e me’a kotoa ‘ai pē mo ki’i tū’ulutui kole ki he ‘Eiki he neongo ko Solomone tau pehē ko e poto taha ia ‘i māmani ka na’e faka’osi’osi na’a ne pehē “foki kia Sihova he ko ia te ne ma’u ai ‘a e fiemālie.”

Kaikehe fānau ‘oku ‘i ai ‘a e ‘ofa lahi atu ‘aupito kia moutolu ko e fa’ahinga to’onga ko eni ‘oku tau fai ‘i he taimi ni ‘oku tau kei ‘i mamani, kā ‘i he taimi tatau pē ‘oku nounou e taimi. Manatu’i ma’u pē ho’o fai ha fa’ahinga me’a ‘oku ‘i ai ‘a e tokotaha ‘oku ‘afio hifo lolotonga ni pea lolotonga pē ‘i he taimi ni ‘oku ‘afio hifo pē ki ho’o me’a ‘oku fai, ‘ai pē mo ke ki’i tū’ulutui ‘o kole fakamolemole pea toe tahá ‘ai ke ke tui ki he me’a ko ē ‘oku ke lotu ‘aki he ko u tui ko e me’a ia ‘oku fiefia ai e ‘Eiki ‘o kapau ‘oku ke ma’u, he ko e anga ia ‘a e fānau’i fo’ou ke ke ma’u e laumālie lelei, he neongo ko e fonua lotu eni pea neongo e ngaahi me’a kehekehe ka ‘oku faka’amu pē ke ke ‘uluaki ma’u pē ‘o hangē ko ‘etau moto ‘Otua mo Tonga

ko hotau tofi'a, 'uluaki ma'u pē 'Otua pea toki muimui mai 'a Tonga he kapau te ke fulihi 'e koe 'o Tonga pea 'Otua ko u tui pē mahalo ka toe ha'u pē ko ē 'a e mo'ungaafi hono hoko kuo tau 'auha.

Pea ko ia fānau mālō mo e Faifekau 'oku ou fakamālō pē ki he ngaahi faingamālie ko eni ko u faka'amu pē ke hokohoko 'a e ngaahi me'a ko eni he 'oku 'i ai 'a e fiefia he na'a ku kamata e me'a ko eni he 02 'a e me'a ko e Fale Alea 'a e To'utupu pea 'oku ou tui 'oku 'i ai hono lelei, pea ko u fakamālō ki he Sea ko e Sea kei si'isi'i taha pē eni mahalo 'i he Kominiueli ka ko u fakamālō ki he'ene ngāue 'oku fai koe'uhí 'oku poupu mai moutolu fānau pea ko u fakatauange pē kuo fakakaukau ho'omou mātu'a ke 'i ai ha 'aho ke mou tokoni he ko kimoutolu ko e kaha'u ia 'o e fonua ni, pea kapau he 'ikai 59ook59i homau fatongia mo e Pule'anga ke 'atu kia kimoutolu 'a e ngaahi me'a ke teuteu'i'aki kimoutolu 'oku 'ikai ke 'aonga hanga 'emautolu lau atu ko eni talaatu e hā mo e hā, ko e me'a ke fokotu'u e me'a ke mou faka'inasi'aki kimoutolu he ko u manatu'i na'e ...ko e ngāue ko eni 'a 'Amelika 'o mavahe mei Siapani ki *Quam* na'e fiema'u 'a e kau langa 'e took 1000 tupu na'e o mai ki heni 'ikai ke ma'u 'etautolu ia e fika ko ia. Na'e tokosi'i 'aupito he kapau na'e tokolahi tau sio ki he pa'anga lahi kuo hū mai ki hotau fonua ke tokoni'i hotau ki'i fonua, ki'i fonua si'isi'i 'ikai ke ma'u ha'atau me'a. Ko kimoutolu ko 'etau koloa ia, pea ke manatu'i ma'u pē ia ko koe ko e koloa mahu'inga ia 'a Tonga pē ko e hā ho me'a 'e lava ke tokoni'i ho fonua ko e tokoni'i ia ho fānau ko e tokoni'i e Pule'anga pea ko ia fānau 'oku ou fakamālō atu Sea mālō ko e ki'i vahevahe atu pē ia na'a lava ke tokoni atu kia kimoutolu fānau pea 'oku 'ofa lahi 'aupito kia kimoutolu mālō.

Eiki Sea: Tongatapu 7.

Tapou ki he fānau ke nau lotolahi, 'oua manavahē he ko e fakamolemole mo e kelesi e 'Otua 'oku ta'efakangatangata

Paula Piveni Piukala: Tapu ki he Sea pea tapu ki he kau Mēmipa, 'oatu 'a e fakatapu mavahe ki he'etau fānau 'oku tau kau mo kitautolu he efiāfi ni. Sea ko u fakamālō mavahe ki he Feitu'u na hono 'omai e to'utupu ko eni ki he ha'ofanga ni...

<007>

Taimi: 1620-1625

Paula Piveni Piukala : 'Ikai ke u toe fakalōloa ka u lave fakapatonu ai pē ki he fekau 'oku ou fie tuku ki he fānau 'oku tau kau heni. Ka kimu'a ia ko u kole atu fānau pē 'oku 'i ai ha kau Tongatapu 7 'ia kimoutolu. Hiki nima ange 'a kimoutolu 'oku ha'u mei Tongatapu 7. Ko 'eku 'eke atu pē 'oku mou 'ilo'i e motu'a ko eni 'oku fakahoha'a atu. Ko e Fakafofonga Fale Alea au 'o Tongatapu 7. Ka ko u, na'a ku ma'u teputepe hake 'a e fakahoko mai 'e he Sea ko kimoutolu 'oku 'i ai e fanga ki'i palopalema fanga ki'i fehulunaki fakafaihia fakaangahala. Ko u fokotu'u atu fānau, 'oku ai e lea mei he lotu, 'ikai ke u hanga 'o 'omai 'o *refresh every leader have a past, but every sinner have a future*. Ko hono faka-Tonga kātoa e kau me'a ko eni 'oku tangutu ko eni ko e kau faiangahala kātoa. Ko kimoutolu ko ena 'oku mou tangutu mai 'oku 'i ai homou kaha'u 'omoutolu 'a ē ko ē 'oku mau tala ko e kau faiangahala.

'Oku ou 'oatu 'a e fakalotolahi 'oua 'aupito te mou fakakaukau 'oku mou *lower* toe ma'ulalo pē 'oku mou kovi ange. He kapau 'e ha'u 'a e 'angelo he 'aho ni mo e fu'u tohi mahalo 'oku mou ki'i saisai ange kimoutolu 'ia kimautolu 'oku 'ela ko eni 'i mu'a ko eni. 'I he'ene pēhē

‘oku ou fie ‘oatu ‘a e fakalotolahi ko eni, ko e .. ‘i he Tohitapu ‘oku tu’o 365 ‘a e fakatokanga ke ‘oua te ke manavahe. Ko e fo’i lea ko eni ko e *fear not* pea mo e fo’i lea ko eni *do not be afraid* hono fakataha’i loua naua ‘oku a’u ‘o tu’o 365 ‘i he Tohitapu. Ko e ‘uhinga vaivai ‘a e motu’a ni ‘oku fakatokanga fakavanavanaiki mai, kia kimoutolu ke ‘oua te mou manavahē. Ko kimoutolu te’eki ke mou lava moutolu ‘o sio ‘o a’u ki he ta’u ‘e 20 ka hoko *but fear not* ‘oua te mou ilifia. Ko e meesi mo e fakamolemole ‘a e ‘Otua ‘oku ‘ikai ke fakangatangata ia. ‘Oku ‘ikai ke u sai’ia ke u ongo’i fiemālie *comfortable* ke pehē ko kimoutolu ko e hūhūkia ‘ikai. Mahalo pē na’a mou *make ha bad mistake bad decisions* ka ko e faka’ofa’ofa mo e fokotu’utu’u ‘oku ‘i ai hono lea *what meant to be you will always be yours* mālō. Ko e me’a na’e pau ke hoko kia koe, kuo pau pē ko e me’a ia ‘a ‘au. Mālō.

Fakamamafa’i ‘Eiki Sea mahu’inga ke ongo’i he fānau Kalofiamā ‘oku ‘i ai honau mahu’inga

Eiki Sea : Hou’eiki ko u fakatokanga’i pē ‘etau taimi ko u fie to’o ‘a e faingamālie ko eni ke u fakamālō atu ki he Hou’eiki Fakafofonga ngaahi poupu kotoa pē kuo tuku mai ma’a e fānau. Ko u tui pē ko e mōmēniti ko eni ‘e ‘ikai ke toe ngalo ia he Hou’eiki Fakafofonga pehē foki ki he fānau ko eni kuo nau ‘a’ahi mai ‘a e Fale Alea ‘o Tonga. Fānau ko e mahalo ko e me’a mahu’inga taha ke mou ongo’i ‘oku ‘i ai homou mahu’inga. Ko e ‘uhinga ia ‘oku fakaafe’i mai ai kimoutolu ki he Fale fa’u lao ‘o e Pule’anga Tonga. Ko homou mahu’inga ‘oku ou fakamalanga atu ki ai e Hou’eiki Fakafofonga mei he tapa kehekehe pē ‘oku nau me’a ki he ngaahi faingamālie pehē foki ki he ngaahi lesoni fekau’aki pea mo e mo’ui mo e fakalalakala ‘a e mo’ui. Fānau ko e ni’ihi ‘ia moutolu na’a mou ‘osi talamai ‘e li’aki ‘a e ngaahi ‘ulungaanga laulanu kuo mou ‘osi fe’ofa’ofani. Ko e ngaahi ‘aho ko eni ‘e 4 kimui ni kuo ‘osi ako’i kimoutolu kuo ‘osi fakanaunau’i kimoutolu mou ‘osi ‘ilo e me’a ‘oku lelei mei he me’a ‘oku kovi, pehē foki ki he nunu’a kovi e faito’o konatapu mo e maumaulao.

Pea ko eni kuo tau a’u mai ki he Fale fa’u lao ‘o e fonua me’a tonu atu e Hou’eiki Fakafofonga homou kau Fakafofonga kia kimoutolu. Mou manatu’i pē ko e hakau kimoutolu ‘o Tonga ko e fonua ‘o e kaha’u, ‘o kapau te mou hoko atu ‘i he halafononga ko ia na’a mou ha’u mei ai, ‘e fēfē nai ‘a Tonga he kaha’u. Ka hoko atu ho’omou feke’ike’i ‘e fēfē nai ‘apongipongi ko e kaha’u nai ia ‘oku tau fiema’u ma’a hotau fonua ‘ofa? ‘Ikai. Ko ia ‘eku kole atu ‘oua na’a ngalo ‘a e ngaahi akonaki ‘oku mou ma’u he ngaahi ‘aho ko eni kimui ni, pehē foki ki he ngaahi poupu ko eni ko u fakahoko atu ‘e Hou’eiki Fakafofonga.

Fakamālō atu Hou’eiki kole atu ke tau me’a hake. Kelesi. Tolo e Fale ki he 10:00 ‘apongipongi.

Kelesi

Kelesi tuku ai pe he ‘Eiki Sea ‘a e fakataha’anga Fale Alea.

<008>